

CSALÁD ÉS
FENNTARTHATÓSÁG
SZOCIÁLETIKAI TANULMÁNYOK

2013

PHF
15

CSALÁD ÉS FENNTARTHATÓSÁG

TÁRSADALMI STRUKTÚRÁK A MÉRLEGEN

Kiadja a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola
7621 Pécs, Papnövelde u. 1-3.
www.pphf.hu

PHF
15

Jelen kötet a 2012. június 19-én a Pécsi Hittudományi Főiskolán
rendezett szociáletikai konferencia előadásainak szerkesztett változata.

A kötetet szerkesztette:
KOVÁCS GUSZTÁV – VÉRTESI LÁZÁR

ISBN 978-963-89536-3-6

Műszaki szerkesztő: Vértesi Lázár
Felelős kiadó: Cziglányi Zsolt

Pécs, 2013

TARTALOM

	Előszó	4
KOVÁCS Gusztáv	A család az Egyház Társadalmi Tanítása alapelveinek tükrében	8
Walter SCHAUPP	Mesterséges reprodukciós technikák lesbikus párok és egyedülálló nők számára	20
Johannes PLATZER	Preimplantációs diagnosztika – etikai reflexiók az élet kezdetét érintő felelősségről	31
RAGADICS Tamás	Családok a leszakadó kistelepüléseken	41
SZÜCS Attila András	Intézményes keretek között gondozott idősök családi kötelekeinek szerepe	59
TIRINGER Aranka	Fenntartható-e a család 21. században?	70
ÁRKOVITS Amaryl	Mindenkinek van családja	80

ELŐSZÓ

„A család az egyre inkább individualizálódó társadalomban a közösségi-
ség égetően szükséges terepének mutatkozik, olyannak, amelyben a sze-
mélyek közössége hiteles módon tud növekedni, mégpedig a szeretet
szüntelen dinamizmusa jóvoltából, amely az emberség megtapasztalásá-
nak alapvető dimenziója, és amely éppen a családban képes kivételes
erővel megnyilatkozni.” – írja az *Az Egyház társadalmi tanításának kompen-
diuma* (221), rámutatva arra az alapvető tényre, hogy a családhoz való
tartozás emberségünk egyik legalapvetőbb dimenziója. Míg alig egy év-
századdal ezelőtt még a család létjogosultságáról folytak heves viták,
addig ma az a kérdés, hogy miképpen lehet megteremteni azokat a kere-
teket, hogy a család, mint életforma és a társadalmi javak egyike, min-
denki számára élhető legyen. Kötetünk is ehhez a vitához kíván hozzájá-
rulni, feltéve a kérdést, hogy miképpen tehetjük fenntarthatóvá a családi
életformát a változó társadalmi körülmények között. A következő oldala-
kon szerzőink a teológia, a bioetika, a szociológia és a pszichológia esz-
közeivel járják körül a család fenntarthatóságának a kérdését és igyekez-
nek közösen megoldást keresni.

Az első tanulmányban *Kovács Gusztáv* arra tesz kísérletet, hogy az
egyház társadalmi tanításában megfogalmazott alapelvek segítségével
meghatározza azokat a normákat, amelyeknek minden család, konkrét
társadalmi formájától függetlenül, meg kell, hogy feleljen. Annak ellené-
re, hogy a modern társadalomban egyre nehezebb feladat, hogy bármiféle
definíciót alkossunk a családról, hiszen a valóságban megélt pluralizált
életformák és az ideálisnak tekintett család képe között sokszor óriási
szakadék tátong, az egyház társadalmi tanításának az alapelvei mentén
haladva képesek vagyunk meghatározni azokat az elvárásokat, amelyeket
joggal támaszthatunk bármely családdal szemben. A legfőbb ilyen elvá-
rás, hogy a személy-volt megvalósulásának, kibontakozásának és megőr-
zésének a helye legyen, amelyhez a többi alapelv is, a szolidaritás, igaz-
ságosság, közjó és fenntarthatóság is kapcsolódik. Mivel az alapelvek
magáról az emberről, annak társadalmi voltáról szólnak, a családnak is
mércejeül szolgálhatnak.

A két következő tanulmány a családdal kapcsolatos bioetikai kérdéseket járja körül. *Walter Schaupp* tanulmányában az Ausztriában folyó törvényhozási vita kapcsán arról értekezik, hogy milyen erkölcsi kérdéseket vet fel a különböző reprodukciós technikák leszakadó párok és egyedülálló nők számára való engedélyezése. Kifejti, hogy a modern biotechnológiák olyan lehetőségekkel rendelkeznek, amelyek az eddig érvényes elképzeléseket – ami a család struktúráját illeti – alapvetően változtatják meg. A liberális megközelítések arra hivatkoznak, hogy a hagyományos családkép egy társadalmi képződmény, és az egyén reprodukciós szabadságát hangsúlyozzák. Ezzel szemben többen mutatnak rá a genetikai szülőség jelentőségére, és az apák fontos szerepére a gyermekek fejlődésében. Jelentős problémának tartja, hogy a ténylegesen fennálló állapotokból (egyedülálló anya, patchwork-családok) pozitív normákat vezetnek le. Hasonlóan heves vitákat kiváltó témát dolgoz fel *Johannes Platzer* a preimplantációs diagnosztikáról szóló tanulmányában. A preimplantációs diagnosztikán (PID) olyan vizsgálatot értünk, amelynek célja, hogy az anyaméhbe való beültetés előtt az embrió bizonyos genetikai hajlamait felismerje. Ily módon lehetségessé válik, hogy a pároknak olyan gyermekük szülessen, amelynél bizonyos öröklődő betegségeket kizárnak. Ez a diagnosztikai eljárás rengeteg társadalmi, jogi és etikai problémát vet fel. Itt nem csak arról van szó, hogy a korai fejlődési stádiumban lévő embriót megilleti-e az emberi méltóság, hanem a genetikai manipulációnak a következő generációk önfelfogására gyakorolt hatásáról is.

Ragadics Tamás a leszakadó kistelepüléseken élő családok helyzetét és lehetőségeit elemzi. Magyarországon a rendszerváltozást követő gazdasági és társadalmi átalakulás hatására felerősödtek a központoktól távol fekvő településeket negatívan érintő folyamatok. Csökkentek a fejlesztésre fordítható források, visszaesett a munkahelyek száma, beszűkültek az ingázás lehetőségei. Fokozódott a fiatalok és képzettek elvándorlása. A differenciálódó falvakra jellemző ellentmondásos trendekkel összefüggésben az előregedő települések mellett megjelentek a fiatal korstruktúrájú etnikai gettók is – elsősorban az ország leszakadó peremterületein. A tanulmány a hátrányos helyzetű falvakban élő családok helyzetét meghatározó változások és körülmények felvázolása mellett sajtóságot csapdahelyzeteket mutat be: olyan, a túlélést segítő stratégiákat, amelyek rövid-

távon elősegítik az adott probléma megoldását, hosszabb távon azonban aláássák a szegénységben élő falusi családok életminőségét.

Szücs Attila András az intézményes keretek között gondozott idős család kötetelkeinek a jelentőségére hívja fel a figyelmet. A családi struktúrákban az idős ember intézménybe kerülése a korábbi családszerkezet megváltozása miatt krízishelyzetet eredményez. Ebből a krízishelyzetből a családtagok a szerepek újraértékelésével kerülhetnek csak ki, és hozhatnak létre egy olyan új egyensúlyt, amely mindkét fél számára elfogadható. Mindezek tükrében az intézmények részéről fontos feladat, hogy beköltözés előtt ne csak az idős személyt vegyék előgondozásba, hanem ezzel párhuzamosan a közvetlen családtagokkal is vegyék fel a kapcsolatot, és segítsék őket is abban, hogy ebben az állapotváltozásban egymás segítségére lehessenek.

Az utolsó két tanulmány azokat a pszichológiai előfeltételeket keresi, amelyek a család fenntarthatóságához járulnak hozzá. *Tiringer Aranka* tanulmányában a legutóbbi időben lezajlott társadalmi változásoknak és a nyomukban megjelenő új fogalmaknak (például a próbaházasság, szingliség, patchwork- vagy mozaik-család) a pszichológiai hátterét vizsgálja. Rámutat, hogy az új együttélési formák megjelenésével nem csökkent a pszichés problémákkal küzdők száma, sőt, riasztó módon szaporodtak a szűkebb-szélesebb környezetünkben tapasztalható tragédiák. Úgy tűnik, a válások magas aránya, a próbaházasság és az együttélés elterjedése új pszichológiai problémákat vet fel, amelyek más típusú nehézségek elé állítják a bennük élőket. A szerző a család mellett érvelve tekinti át azokat az erőforrásokat és lehetséges előnyöket, amelyeket a klasszikus értelemben vett család hordoz. *Árkovits Amaryl* – hasonlóképpen kihangsúlyozva a család jelentőségét – arra az alapvető tényre hívja fel a figyelmet, hogy „mindenkinek van családja”. Az egyedül élő emberekről – akik nem alapítottak családot – hajlamosak vagyunk úgy gondolkodni, hogy nincs családjuk. Pedig származási családja mindenkinek van, még annak is, akinek genealógiáját titok övezi. Felmenőink transzgenerációs üzenetei, kapcsolati mintái, a családi legendák, mítoszok, fantáziák, familiáris örökségeink és terheink egyaránt befolyásolják mindennapjainkat, meghatározzák döntéseinket, választásainkat. A Magyarországról származó, néhány éve elhunyt iskolateremtő családterapeuta, Böszörményi-Nagy Iván kontextuális családterápiás iskolájának egyik alapfogalma a *családi*

főkönyv, amely egy többgenerációs könyvelés arról, hogy ki mit kapott, és – pszichológiai értelemben – ki kinek mivel tartozik. A tanulmány ezt a családi főkönyvet, a tartozik-követel egyensúlyának intergenerációs egyenlegét, a lojalitáskötelekeket, a generációkon átívelő küldetéseket helyezi fókuszba, az elméletet hétköznapi esetrészletekkel illusztrálva.

Reményünk szerint a kötet tanulmányai hozzájárulnak a család jelenéről és jövőjéről folyó hazai párbeszédhez és elősegítik a családi életforma fenntarthatóságát célzó megoldások keresését.

A szerkesztők

A CSALÁD AZ EGYHÁZ TÁRSADALMI TANÍTÁSA ALAPELVEINEK TÜKRÉBEN¹

Mi a család? Látszólag egyszerű a válasz. Főleg akkor, ha a médiához fordulunk: „Papa, mama, gyerekek, csupa szív, szeretet...”, ahogy a nyolcvanas évek nagy sikerszériájának, a *Mézza család*nak a címdalában elhangzik. A reklámoktól az internetig mindenhol hasonló modellel találkozunk: fiatal életerős pár, izmos férfi, tökéletes alakú feleség, gyönyörű két gyermek, természetesen egy fiú és egy lány.² Mindenki találkozott már ezzel a családmoddellel, s valljuk be, sokunk számára nem véletlenül jelenti a fenti leírás az ideális családot. A valóság azonban összetettebb képet mutat. Ha megpróbálnánk családjainkat beilleszteni az említett sablonba, valószínűleg sokan fennakadnának a rostán: az idős nagyszülők és a még idősebb dédszülők, a számon felüli, harmadik, negyedik esetleg sokadik testvér, az elvált szülők, a féltestvérek, vagy éppen az örökbefogadott gyermekek. Pedig ők éppúgy jogosan állítják, hogy a családhoz tartoznak, mint azok, akik megfelelnek az előbb említett ideálképnek. Nincs szükségünk precíz szociológiai módszerekre ahhoz, hogy belássuk a családformák mai tényleges pluralitását.

A szociológia tudományos nyelve is kénytelen volt bővíteni az életformákkal és a családokkal kapcsolatos szókészletét. Ma már beszélünk szinglikről, élettársi és házastársi kapcsolatban élőkről, gyermektelen és gyermekesek, „dinki” párokról (double income, no kids), elváltakról,

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² A www.google.hu oldal képkeresőjének a család kulcsszóra megjelenített első tizenkét találat közül tizenegy az említett négy és háromfős fiatal családokat ábrázolja. http://www.google.hu/search?hl=hu&q=csal%C3%A1d&bav=on.2,or.r_gc.r_pw.r_qf.&bvm=bv41867550,d.d2k&biw=1366&bih=652&um=1&ie=UTF-8&fbm=isch&source=og&sa=N&tab=wi&ei=osYPUB65E83asgah1IDADw, megtekintve: 2013.02. 04.

gyermeküket egyedül nevelőkről, patchwork családokról, lakóközösségekről, gondozó családokról vagy akár szerzetesi közösségekről.³ Bár ezek az életformák az adott kor társadalmi adottságainak megfelelő, árnyalt változataikban régen is ismertek voltak, a modern nyugati világban korábban soha nem tapasztalható intenzív pluralitásukban jelennek meg. Ami egészen új, az a választás egészen erőteljes kényszere.⁴ A hagyományok feloldódásával, az individualizációval, a társadalmi mobilitás megnövekedésével mindenki választások tömegével találja szembe magát. „Választhattam, hogy pap legyek vagy kondás” – mesélte nyolc évtized távlatából egyik teológus professzorom. Ma már nem ilyen egyszerű a döntés: életrajzunk véletlen események és tudatos választások sokaságából áll össze egyetlen egészzé (patchwork biography). A személyes döntések jelentőségének a növekedése pedig erősen rányomja a bélyegét a családi struktúrák alakulására.

Mindez azért bír különösen nagy jelentőséggel a szociáletika számára, hiszen világossá teszi, hogy a „milyen a jó család” kérdésének a megválaszolása nem lehetséges a család társadalmi formájának meghatározása felől. Sokkal fontosabb annak a megválaszolása, hogy mik azok az elvárások, amelyeket a családdal szemben, annak konkrét formájától és összetételétől függetlenül, mint feltétlen követelményt megfogalmazunk. Mit várunk egy jó családtól, függetlenül annak konkrét összetételétől? A kérdés nyomán persze továbbmehetünk és mérlegre tehetjük a társadalomban létező családformákat, hogy azok megfelelnek-e ezeknek az elvárásoknak. Ez szükséges is, hiszen e nélkül nem tudunk jól választani. A jó család kérdése azonban nem a család formájára vagy összetételére vonatkozik, hanem a családi lét céljára és értelmére. Miért akarunk egyáltalán családban élni? Mi az értelme és a célja annak, hogy családban élünk?

A következőkben ezekre a kérdésekre próbálok választ keresni az Egyház társadalmi tanításában megfogalmazott alapelvek segítségével. Bármennyire is szokatlan az alapelveknek a családra történő alkalmazása, a tanulmány végére reményeim szerint világossá válik, hogy nemcsak a szé-

³ BAUMGARTNER, Isidor – WOHLFAHRT, Albert: *Personale Entfaltung und soziale Bindung in den Lebensphasen und Lebensformen*. In: *Christliche Sozialethik. Konkretionen*. Hg. HEIMBACH-STEINS, Marianne. Regensburg, 2005. 212–217.

⁴ BERGER, Peter: *The Heretical Imperative. Contemporary Possibilities of Religious Affirmation*. New York, 1979.

lesebb társadalmi viszonyokat tekintve, hanem az emberi lét első közösségének az esetében is érvényesnek bizonyulnak.

A család antropológiája

Ha a családról beszélünk, akkor az emberről beszélünk. Nem kerülhetjük el tehát, hogy itt ne szóljunk azokról az antropológiai tényekről, amelyek megkerülhetetlenek, ha a családról akarunk beszélni. Az első ilyen megkerülhetetlen tény, hogy mindenkinek van családja. Mindenki családból születik, hiszen mindenkinek vannak szülei és ez akkor is igaz, ha azok nem élnek, vagy kilétük ismeretlen.⁵ Az is tudja, hogy vannak szülei, hogy származik valahonnan, pontosabban valakiktől, aki sohasem találkozott velük és semmit sem tud róluk. Ebből következik a második tény, hogy a család nem választott, hanem természetes közösség, ami nem a biológiai értelemben vett genetikai leszármazást jelenti – persze elsősorban erre épít – hanem azt, hogy a családot tagjai természetes közösségként élik meg. Értelmezzék akár a „vércapocs”, akár a „sors keze” felől, a családról alkotott felfogásunk mindig olyan jellemzőkkel bír, amelyek azt élesen megkülönböztetik a választott közösségektől. A harmadik ilyen megkülönböztető jellemző az, hogy a gondoskodásnak, amelyre emberként különösképpen rá vagyunk utalva, legfontosabb helye a család. Az anyaméh biztonsága semmi mással nem helyettesíthető, s utána még hosszú ideig rá vagyunk utalva a családra, mint „szociális anyaméhre”,⁶ továbbá az egyes generációk is egymás támogatására szorulnak. Általánosságban nézve a gyermekek a szüleikre, az idősek pedig a fiatalabb generációkra támaszkodnak. Ebből következik a család negyedik jellemzője, hogy a családban mindenki kapcsolatok szimmetriával és aszimmetriával átszőtt hálózatában él. A gondoskodás a családban alapvetően olyan kapcsolatot jelent, amelyben e két jellemző egyszerre van jelen: az aszimmetria azáltal, hogy a családtagok különböző mértékben képesek és vannak rászorulva a gondoskodásra, a szimmetria pedig azáltal, hogy családtagként mindenki jogosult és egyben köteles, hogy a gondoskodás folyamatában részt vegyen. Ezt erősíti meg a családnak az ötödik jellemzője, hogy a család egy olyan viszonyrendszer, amelyből nem lehet egyszerű döntés révén kilépni. A családból nem lehet

⁵ Lásd Árkovits Amaryl tanulmányát a kötetben.

⁶ A kifejezés Adolf Portmann zoológus alkotása.

kiiratkozni. Ez óriási jelentőséggel bír az egyén számára, hiszen mindenkinek szüksége van biztos kapcsolatokra, amely révén el tudja magát helyezni a világban. Mindezek pedig előfeltételei a család hatodik olyan sajátosságának, amellyel kitűnik minden más közösség közül, vagyis hogy különösen alkalmas arra, hogy az egyén fejlődését és kiteljesedését szolgálja. Sehol máshol nem adott az a feltétel nélküliség – aminek a megtapasztalása az érett személyiség kibontakozásának a kulcsa – olyan módon, mint a családban. Ezzel persze nem állítom, hogy minden egyes család ténylegesen és ideális módon törekedne az egyén fejlődésének az előmozdítására, pusztán azt, hogy a családban egy olyan alapvető antropológiai viszonyrendszer valósul meg, amely minden más közösségtől eltérően, éppen a benne megvalósuló feltételenség miatt, elengedhetetlen feltétele az emberi élet kiteljesedésének.

Az alapelvek antropológiai jelentősége

A család előbb tárgyalt antropológiai tényei ma azért bírnak különös jelentőséggel, hiszen, amint azt a bevezetőben már jeleztem, a család konkrét formáját illetően a mai társadalmi valóságot szem előtt tartva jelentős sokszínűséggel kell szembesülnünk. Nincs egy olyan alapvető minta, amelybe, az élethelyzetek pluralitásából fakadóan, beilleszthetnénk a mai családokat. Ezért tesznek szert különös jelentőségre a fent említett antropológiai tények, valamint a hozzájuk kapcsolódó normák a mai családok számára.

Ez a helyzet kapcsolja össze elsőként az Egyház társadalmi tanításának alapelveit és a család kritikáját. Az alapelvek születésének a kontextusa hasonló ahhoz, amelyben ma a családról gondolkodunk. A középkori „ordo”-felfogás eltűnésével, amely a társadalmat egy előre adott mennyei hierarchia mintájára akarta formálni, egy antropológiai fordulat ment végbe az emberi a társadalomról való gondolkodásban.⁷ A társadalmi intézmények nem szentek és megváltoztathatatlanok (vorgegeben), hanem kihívásként jelennek meg (aufgegeben). A társadalom alakítása így az ember feladata lesz és a politikai ész tartományába tartozik. Az egyház társadalmi tanításának az alapelvei ennek az új felfogásnak a szellemében születnek meg. Nem egy előre megszerkesztett társadalmi rend képét kívánják felfesteni, hanem az

⁷ INGBORG, Gabriel: *Grundzüge und Positionen Katholischer Sozialethik*. In: *Perspektiven ökumenischer Sozialethik. Der Auftrag der Kirchen im größeren Europa*. Hg. UÖ. – PAPADEROS, Alexandros – KÖRTNER, Ulrich. Mainz, 2005. 166–190.

emberből, az ő társas természetéből kiindulva próbálnak olyan kapaszkodókat nyújtani, amelyek mentén emberies társadalmat lehet építeni.

Az antropológiai fordulatból következik az alapelvek erősen történeti jellege, tudniillik hogy azok mindig valamilyen konkrét társadalmi kérdés kapcsán nyernek konkrét megfogalmazást. A szolidaritás a munkáskérdés, valamint később a nemzetek közötti viszony kérdése nyomán; a szubszidiaritás a nemzetiszocialista és a kommunista diktatúrák árnyékában; a fenntarthatóság pedig az ökológiai krízis égető nyomására került reflektorfénybe.⁸ Minden történelmi helyzet, legyen az az ember számára üdvös vagy kárhozatos, megvilágít valamit az emberi állapotból, és megte-remti a lehetőségét és a szükségét annak, hogy az emberi társadalommal kapcsolatos alapelveket megfogalmazzuk.

Az előbbiekből következik – tudniillik abból, hogy az alapelvek az emberről és az ember történelmi helyzetéről mondanak valami lényegeset –, hogy azok nemcsak a társadalom magasabb szintjein érvényesek, hanem a családban is. A család ugyan természetes közösség, mégsem lehet meg normák nélkül. Az alapelvek nemcsak a társadalom, hanem a családi viszonyokat tekintve is mércéül szolgálhatnak. Nézzük tehát, hogy az Egyház társadalmi tanításának az alapelveit szem előtt tartva miként válaszolhatunk arra a hétköznapi, ugyanakkor életvezetésünket tekintve sarkalatos kérdésre: „Milyen a jó család?”

A család a személyes lét megvalósulásának kitüntetett helye (Perszonalitás)

Az alapelvek hierarchiájának ugyan nincs kialakult kánonja, mégis a perszonalitás kívánkozik a sor elejére. Nem véletlen ez a választás, hiszen az ember elsődleges sajátossága, hogy személy. A perszonalitás alapelve olyan fókuszpont, amely köré minden más alapelv szerveződik, és amely ezeknek mércéjéül szolgálhat. XXIII. János pápa *Mater et magistra* kezdetű enciklikájában (1961) a következőképpen fogalmaz: „...az összes társadalmi intézményrendszer alapja, létoka és végcélja szükségszerű módon az egyén, az egyes ember, aki lényegénél fogva társas lény...”⁹ A társadalom és annak intézményei tehát nem tekinthetők öncélnak, hanem csakis a személyként létező emberért vannak. Ez érvényes a családra is.

⁸ INGBORG: *i. m.*

⁹ MM 218–219.

Érdemes egy pillantást vetni a perszonalitás alapelvének a gyökereire, hogy mit is jelent az embernek a középpontba helyezése és mércévé tétele. A két legfontosabb kifejtése ennek a Teremtés könyvében megfogalmazott istenképiség, valamint Immanuel Kant filozófiája az emberről, mint öncélról, akinek méltósága van. A Gen 1,26-27-ben megfogalmazott istenképiség egyben társadalmi tervet, az emberek közötti viszonyok demokratizálódásának programját is jelenti. Már nemcsak az uralkodó istenség képmása (salam), hanem minden egyes ember, akik uralkodhatnak a világ minden más élőlényén, egymáson azonban sohasem.¹⁰ Az istenképiség azonban nemcsak adottság (imago), hanem feladat is (similitudo): nem csupán statikus valóság, hanem a másik emberre irányuló dinamikája is van. Hasonlóképpen fogalmaz Kant: „Cselekedj úgy, hogy az emberiséget mind saját személyedben, mind mindenki más személyében mindig célnak is, sohasem pusztán eszköznek tekintsd.”¹¹ Az embernek semmi más értékkel nem helyettesíthető méltósága van, nem alacsonyítható pusztá eszközzé valamely más cél elérése érdekében. A személy mindkét megfogalmazás szerint elsőbbséget élvez a közösséggel szemben.

Ez igaz a családra is. Nem attól válik valaki személyllyé, hogy egy családnak a tagja, hanem a személyes-volt a családot megelőző valóság, amelyet a családnak tisztelnie és ápolnia kell. A személy tisztelete éppúgy nem feltételhez kötött, ahogy a családhoz való tartozás sem az. A család tagjait nem lehet úgy tekinteni, mint a családnak az egyes eseteit. Továbbá a személy mivolt nem függ az egyén tulajdonságaitól és teljesítményétől. Éppen ezért ellenkezik a személy tiszteletével minden olyan gyakorlat, amely a családhoz való tartozást az egyén kvalitásaihoz köti. Jogos kérdés, hogy mennyire egyeztethető össze a személy tiszteletével például a „feltételes szülőség” gyakorlata (Elternschaft auf Probe), amikor csak bizonyos tulajdonságokkal rendelkező gyermeket hajlandóak vállalni a szülők.¹² Ez egyre égetőbb kérdés, akár a fiúgyermeket előnyben részesítő szelektív abortuszok

¹⁰ INGBORG, Gabriel: *Die Menschenrechte als Grundlage der politischen Kultur Europas*. In: Rudern auf stürmischer See. Sozialethische Perspektiven in Mitteleuropa. Hg. RENÖCKL, Helmut – DUFFEROVA, Alzbeta – RAMMER, Alfred. Wien, 2006. 152–162.

¹¹ „Handle so, daß du die Menschheit sowohl in deiner Person, als auch in der Person eines jeden anderen jederzeit zugleich als Zweck, niemals bloß als Mittel brauchest.“ (GMS, BA 67)

¹² HAKER, Hille: *Elternschaft und Präimplantationsdiagnostik – Desiderate der öffentlichen Diskussion*. In: Kriterien biomedizinischer Ethik. Theologische Beiträge zum gesellschaftlichen Diskurs. Hg. HILPERT, Konrad – MIETH, Dietmar. Freiburg, 2006. 255–274.

gyakorlatára, akár a preimplantációs szelekciós eljárásokra gondolunk.¹³ A személy tisztelete azonban nem passzív dolog, nem pusztán elfogadás, hanem törekvés arra a célra, hogy ez a személy-volt – amelyre a családi szolidaritásnak is irányulnia kell – minél inkább megvalósulhasson.

Egy talajon állunk (Szolidaritás)

A legegyszerűbb megfogalmazás szerint a szolidaritás annyit jelent, mint egy talajon állni, egy hajóban evezni.¹⁴ Azonban a szolidaritásnak ez csak a képi megfogalmazása, amely a család esetében természetes módon adott. Itt nem egy spontán, és nem is szabadon, egy cél érdekében választott egymásrautaltságról van szó, hanem olyanról, amely minden döntést, sőt – bizonyos értelemben – helyzetet megelőzően adott. Ez az egymásrautaltság azonban még nem elv. Akkor válik azzá, hogyha a szolidaritás normatív értelmét nézzük, vagyis, hogy felelősséggel tartozunk egymásért és közös céljainkért. Társadalmi szinten a szolidaritás *„...eltökélt akarat és állandó gondoskodás a közjóért, azaz mindenkiért külön-külön és összességében, mert mindnyájan felelősek vagyunk egymásért...”*¹⁵

Aki szolidáris, az azonosul másokkal, egy közösséggel, annak sorával és gondjaival. A család éppen azért nyújt különleges lehetőséget a szolidáris magatartás gyakorlására, mert ez az azonosulás a család természetéből fakadóan adott. Fogantatásunktól kezdve mások szolidaritására vagyunk ráutalva. Az anya-gyermek viszony a szolidaritáskapcsolatnak különleges példája, amelyben az egymásrautaltság, az aszimmetria és a személy és annak kiteljesedése iránti megnyílás rendkívüli nyilvánvalósággal adott. A generációk közötti szolidaritás a család alapstruktúrájához tartozik.¹⁶ Nemcsak az egyes generációk előrelátó gondoskodására gondolok itt, amelyet a leszármazottaikkal szemben gyakorolnak, hanem az idős generációkkal való törődésre is. A generációk közötti kapcsolat változó szerepek melletti megőrzésének kulcsa a szolidáris magatartás. Az aszimmetrikus szerepek felcserélődhetnek és idővel fel is cserélődnek, így a csa-

¹³ Lásd Johann Platzer és Walter Schapp tanulmányát a kötetben.

¹⁴ KORFF, Wilhelm – BAUMGARTNER, Alois: *Das Prinzip Solidarität. Strukturgesetz einer verantworteten Welt*. Stimmen der Zeit (1990/4). 237–250.

¹⁵ SRS 38.

¹⁶ KOVÁCS Gusztáv: *Solidarity between Generations in the Family. Opportunities and Obstacles*. In: ET-Studies (2012/1). 63–77.

lásban meglévő alapvető szolidaritás-tudat a kapcsolatok megtartásának a kulcsa lesz. A szolidáris magatartás azonban erőforrásokat igényel. A gondoskodásra szánt idő, figyelem, munka elosztásához, azok szűkössége miatt fontos, hogy törekedjünk azok igazságos elosztására.

Mindenkinek megadni azt, ami jár (igazságosság, közjó)

A család a gondoskodás és az életlehetőségek elosztásának a helye. A tézis, amely szerint a család és a privát szféra egésze túl van az igazságosság logikáján, nem állja meg a helyét.¹⁷ A család ugyanis nem elszigetelten létezik, hanem ezernyi szállal kapcsolódik – közösségként éppúgy, mint tagjai révén – a nyilvánossághoz. A lehetőségek családon belüli elosztása kihat az egyénnek a családon túli, a nyilvánosságban vagy a privát szféra más tereiben megnyíló lehetőségeire. Elég a férfi és a női szerepekhez kapcsolt feladatok és lehetőségek elosztásának a hagyományos aránytalanságára gondolnunk.¹⁸ Az igazságosság elvének a fényénél látszik legtisztábban, hogy a közösségnek az egyén fölé rendelése a szolidaritásra való hivatkozással mennyire embertelen. A „mindenkinek megadni azt, ami jár” elve meghúzza a szolidaritás korlátait. Ez pedig elsőként a személy-volt tiszteletét, valamint azokat a javakat érinti, amelyek az egyént sajátos helyzetében megilletik. (A családban az igazságosság persze annyiban túlmutat a nyilvánosságban érvényes igazságosságon, hogy hozzátartozik akár az áldozat is, amelyet a családtagok közötti különleges kapcsolat alapján hoznak.)

Fordított esetben, az igazságosságot kijátszva, az egyén sem élheti fel a család erőforrásait. Ennek biztosítéka, ha a családban a közjót tartják szem előtt. A II. Vatikáni Zsinat megfogalmazása szerint a közjó *„azon társadalmi életfeltételek összessége, melyek mind a csoportoknak, mind az egyes tagoknak lehetővé teszik, hogy teljesebben és könnyebben elérjék tökéletességüket”*.¹⁹ A közösséget az különbözteti meg a sokaságtól, ha az valamilyen célra, jóra irányul. A közjó a közösség közös java, amennyiben az csak közös együttműködésben valósítható meg. Az igazságosság követelése önzéssé lesz,

¹⁷ HONNETH, Axel: *Zwischen Gerechtigkeit und affektiver Bindung. Die Familie im Brennpunkt moralischer Kontroversen*. In: UÖ: *Das Andere der Gerechtigkeit. Aufsätze zur praktischen Philosophie*. Frankfurt, 2005. 193–215.

¹⁸ KOVÁCS Gusztáv: *Is there a future for the private sphere? The complex bond between the public and the private in the light of fertility trends in Hungary*. *Family Forum* (2011/1). 99–111.

¹⁹ GS 26.

amennyiben a közös jót nem tartják szem előtt. A családban éppen ezért óriási kihívás, hogy a közjóra való irányultság és az igazságosság ökonómiáját megvalósítsák. A közjót úgy kell megvalósítani, hogy az egyben a személy önmegvalósítását is szolgálja.

Segíts, de ne tedd helyettem (szubszidiaritás)

A személy tiszteletben tartásához és fejlődéséhez nemcsak a szolidáris gondoskodás, vagy a javak és lehetőségek igazságos elosztása tartozik. Az egyén részt akar venni – a saját lehetőségeinek megfelelően – személyiségének és közösségének formálásában, a szolidaritás gyakorlásában és a közjóért való munkában. A fent említett tételnek, miszerint senki sem tulajdonságai vagy teljesítménye révén lesz tagja egy családnak, a másik oldala, hogy a családban senki sem teheti meg, hogy ne a saját képességeinek és tehetségének megfelelően vegye ki a részét a család életéből. Az egyénnek meg kell adni a lehetőséget a fejlődésre, az pedig csak akkor valósul meg, ha azokat a feladatokat, amelyeket képes elvégezni, nem veszik le a válláról. A közjóra úgy kell törekedni a családban is, hogy azt ne szűk értelemben véve, az számszerű optimumot megcélözva akarjuk elérni, hanem, hogy ebből a törekvésből mindenki ki tudja venni a részét. Ezt fogalmazza meg a társadalomra vonatkozóan a szubszidiaritás elve, amely szerint „...amit az egyes egyének saját erejükből és képességeik révén meg tudnak valósítani, azt hatáskörükből kivenni és a közösségre bízni tilos...”²⁰ A személlyé válás családon belüli folyamatának ez az egyik kulcsa.

Fenntarthatóság

A legutolsó és egyben legfiatalabb elv a fenntarthatóságé. Az elv az ökológiai krízis nyomán került be az alapelvek kánonjába. XVI. Benedek pápa így fogalmazza meg *Caritas in veritate* kezdetű enciklikájában: „Tudatában kell lennünk azonban annak a nagyon komoly kötelezettségünknek, hogy a következő generációknak Földünket olyan állapotban kell átadnunk, hogy ők is méltó módon élhessenek, és képesek legyenek tovább művelni azt.”²¹ Az elv azt mondja ki, hogy a teremtett világban úgy kell élnünk, azt úgy kell használnunk és gondoznunk, hogy az emberi élethez méltó feltételek a következő generá-

²⁰ QA 79.

²¹ CV 50.

ciók számára is rendelkezésre álljanak. Itt nagyon fontos, hogy ne csak anyagi természetű, hanem emberi forrásokra is gondoljunk. Az, hogy a jövő generációi milyen lehetőségekkel rendelkeznek majd, döntő mértékben függ attól, hogy milyen lehetőséget biztosítunk számukra abban a tekintetben, hogy kapcsolatot teremthessenek és kapcsolatban élhessenek egymással. Ez részben függ a külső, nyilvánosság által biztosított lehetőségtől, de hasonló mértékben attól is, hogy ők milyen személyes lehetőségeket, élettudást (Lebenswissen) és kapcsolati kultúrát örökölnék az előző generációktól. A kérdés, amint azt a mai felmérések is igazolják, nem az, hogy a következő generáció tagjai családban akarnak-e élni, hanem sokkal inkább, hogy képesek lesznek-e erre.²² Ettől függ az is, hogy lesznek-e családok, amelyekben a fenti elvek megvalósulhatnak.

Az alapelvek és a konkrét család

A tanulmányban bemutatott alapelvek ugyan nem írják le a család belső morális szerkezetének a teljességét, ugyanakkor megadják azokat a leglényegesebb támpontokat, amelyek mentén a család belső struktúrája szerveződik. Nem mondhatják meg, hogy konkrétan miképpen nézzen ki egy adott család. Létezik ugyan egyfajta alapstruktúra, amely a házaspárok közötti, valamint a generációk közötti viszonyon alapszik. Egy adott család formája azonban annak egyedi helyzetéből, történetéből, valamint a társadalmi és kulturális körülmények változatosságából kifolyóan rendkívüli sokszínűséget mutathat. A konkrét társadalmat tekintve – a mi esetünkben a jelen magyarországi helyzetet – feltehető a kérdés, hogy a családot illetően milyen külső és belső strukturális jellemzők azok, amelyek között a leginkább érvényesülni tudnak a fenti alapelvek: a személyesség, a szolidaritás, az igazságosság, a szubszidiaritás és a fenntarthatóság. A társadalmi és politikai környezet feladata, hogy minden család számára olyan lehetőségeket teremtsen, amelyek között ezeket az elveket a mindennapi viszonyokban is érvényre tudják juttatni.

²² PONGRÁCZ Tiborné: *Párkapcsolatok*. In: Demográfiai Portré 2012. Szerk. ŐRI Péter – SPÉDER Zsolt. Budapest, 2012. 11–20.

Gusztáv Kovács: Die Familie im Spiegel der Soziallehre der Kirche

Was ist Familie? – eine Frage, die überhaupt nicht so einfach zu beantworten ist, wie es auf dem ersten Blick scheint. Angesichts der Pluralität der heutigen Gesellschaft sind Familien und die mit ihnen verbundenen Lebenslagen komplexer und vielfältiger geworden. Das Ideal der vollen Nuklearfamilie ist eine Alltagsrealität nur für eine Minderheit der Gesamtpopulation. Von außen scheint es deshalb sehr schwer zu bestimmen, was eine Familie ist, und besonders, wie sie sein sollte.

Aber doch wissen wir, was eine Familie ausmacht. Es gibt Fakten, die wir alle wissen, wenn es um die Familie geht. Jeder hat eine Familie, auch diejenigen, die außerhalb der Rahmen einer faktisch anwesenden Familie aufgewachsen sind. Jeder hat eine gewisse Erfahrung, was die grundlegende „Natürlichkeit“ betrifft, über unsere Angewiesenheit auf die Sorge, die in der Familie geleistet wird, oder die Zusammengehörigkeit der verschiedenen Generationen in der Familie. Familie ist keine Gemeinschaft nach Wahl, sondern ein, als natürlich erfahrener Ort der menschlichen Beziehungen. Deshalb ist sie besonders beredt, wenn es um die menschliche Natur geht.

Auch die Soziallehre der Kirche wird immer wieder kritisiert, dass sie mit Idealbildern arbeitet, von der sich keine Kriterien bezüglich der Struktur, diejenigen Familien ableiten lassen, die diesem Idealbild nicht entsprechen. Aber wenn man die Sozialprinzipien vor Augen hält, dann sieht man, dass sie ein klares Bild darüber zeichnen lassen, was die normative Grundstruktur der Familie ausmacht. Obwohl sie bisher vor allem auf die makroebene der gesellschaftlichen Strukturen als Kriterien angewandt worden sind, besitzen sie eine Gültigkeit auch in der Familie dank ihrem anthropologischen Ansatz: Personalität, Solidarität, Gerechtigkeit, Subsidiarität, Gemeinwohl und auch Nachhaltigkeit sind Prinzipien, die auch als Kriterien der inneren Struktur der Familie dienen können. Sie besitzen eine besondere Gültigkeit, wenn sie mit der heutigen gesellschaftlichen Realität konfrontiert werden.

Familie ist der vorallerste und natürliche Ort, wo die *personale Würde* geachtet, und die Entfaltung des Person-Seins gefördert werden soll. Das kann aber erst geschehen, wenn sie als natürliche Ort der *Solidarität*, aufgrund der Abstammung, das natürlicherweise der gemeinsamen Zugehörigkeit zum Menschengeschlecht impliziert, erfahren wird. Solidarisches Handeln ist aber auf *Gerechtigkeit* angewiesen, da ohne sie es langfristig nicht bestehen kann. Das Streben nach dem *Gemeingut* der Familie muss

subsidiär gestaltet sein, damit jedes Mitglied ihren gebührenden Anteil daran haben, und sich persönlich entfalten kann. Letztlich muss die *Nachhaltigkeit* dieser inneren Struktur, die eine Achtung dieser Prinzipien sichert, gefördert werden und auch den nächsten Generationen gesichert werden.

WALTER SCHAUPP

MESTERSÉGES REPRODUKCIÓS TECHNIKÁK LESZBIKUS PÁROK ÉS EGYEDÜLLŐ NŐK SZÁMÁRA

Etikai és családpolitikai szempontok

Ausztriában jelenleg folyik a vita az érvényes reprodukciós medicinát szabályozó törvény (Fortpflanzungsmedizingesetz) liberalizálásáról. A vitatott kérdések között olyanok szerepelnek, mint a preimplantációs diagnosztikának a jövőbeni lehetséges engedélyezése; az ivarsejtek adományozásának az engedélyezése; a mesterséges reprodukciós eljárásoknak az egyedülálló nők, valamint a leszbikus párok számára történő hozzáférhetővé tétele; valamint az embriók örökbefogadásának lehetővé tétele. Mindezedig Ausztriában az in vitro megtermékenyítés csak saját csírasejtek felhasználásával (homológ megtermékenyítés) és csak heteroszexuális párok számára volt lehetséges. A bejegyzett élettársi kapcsolat 2009-es engedélyezése után a törvény egyértelműen kimondta, hogy az eljárást igénybevevő partnereknek „különböző neműeknek” kell lenniük.¹

Fontos szerepet játszik ebben a vitában a kancellári hivatal mellett működő Osztrák Bioetikai Bizottság, amelynek a szerző is tagja, és aki jelenleg egy a témával kapcsolatos állásfoglaláson dolgozik. A vita érzelmeikkel fűtött és ellentétekkel teli, és a záró állásfoglalásban valószínűleg a 19 fős többség a liberalizáció mellett teszi le a voksát. Egy hat fős kisebbség, amelyhez maga a szerző is tartozik, egy eltérő, kritikus hangú dokumentumot fog szerkeszteni, amely kiemeli azokat a liberalizációval kapcsolatos etikai problémákat, amelyeket a bizottsági állásfoglalás csak kevésbé vesz figyelembe.

¹ „Orvosilag asszisztált megtermékenyítés csak házasságban vagy élettársi kapcsolatban élő különböző nemű személyek esetében megengedett.” (Österreichisches Fortpflanzungsmedizingesetz § 2. Abs. 1).

Reprodukciós medicina és családstruktúrák

A modern reprodukciós technikák erősen befolyásolják és alapjaiban változtatják meg a társadalom családról alkotott elképzeléseit. Az új orvosi eljárások ténylegesen olyan családi konstellációkat hoznak létre, amelyekkel aztán etikai és jogi szinten is foglalkozni kell – így például olyan országoknak is, mint Németország, ahol tilos a béranyaság, szembe kell néznie azzal a kérdéssel, hogy milyen jogi státusz illet meg egy olyan gyermeket, aki indiai béranyától született, genetikai szülei azonban németek. Tisztában kell tehát lennünk azzal, hogy a modern reprodukciós technikákkal kapcsolatos kérdések esetében nem pusztán hagyományos orvostikai kérdésekről van szó, amelyeket például a négy klasszikus bioetikai princípium (autonómia, „Ne árts!”, jótékonyosság, igazságosság) alapján tisztázni lehetne.² Hanem olyanokról, amelyek strukturális kérdéseket foglalnak magukban, amelyek érintik a jó társadalomról és a jó családi viszonyokról alkotott felfogásunkat. Az IVF-nek a leszbikus párok számára történő engedélyezéséről vagy a béranyaságról folytatott vita rövid időn belül ahhoz a kérdéshez vezet majd, hogy hogyan határozhatjuk meg a család fogalmát, és hogy miben áll a családi kapcsolatok jelentősége az érintett egyének és a társadalom számára. Ezen okoknál fogva szükségesnek bizonyul, hogy a modern reprodukciós technikáknak az uralkodó családstruktúrákra és az ezekkel kapcsolatos társadalmi normákra gyakorolt hatását röviden elemezzük.

A mesterséges reprodukciós eljárások elsőként a szexualitás és az utódnemzés szétválasztásához vezetnek. Elméletileg lehetséges, hogy egy nő úgy vállaljon gyermeket, hogy teljes mértékben lemond a szexualitásról. A leszbikus nők szexuális partnerkapcsolatban élnek, de ahhoz, hogy genetikai értelemben saját gyermekük szülessen, külső segítséget kell, hogy igénybe vegyenek. Más esetben arról van szó, hogy valaki olyan férfitől szeretne gyermeket, aki már régen meghalt, spermája azonban (lefagyasztott állapotban) rendelkezésre áll. Jelenleg aligha világos, hogy a szexualitásnak és a szaporodásnak ezen egyre növekvő elválasztása hosszútávon mit fog jelenteni társadalmi, illetve az emberi, szexuális és családi kapcsolatok szintjén.

A mesterséges reprodukciós eljárások kérdése másodszer a szülőség felosztására vezeti a figyelmet. Az orvosi technika jelenlegi állása szerint egy gyermeknek akár öt különböző szülője is lehet: egy genetikai, biológiai és

² *Principles of Biomedical Ethics*. Vgl. BEAUCHAMP, Tom – CHILDRESS, James. New York, 2001.

szociális anya az egyik oldalon, a másikon pedig egy genetikai és egy szociális apa. Egy születés utáni örökbefogadáshoz hasonlóan egy embrióadományozás esetében is négyszeres szülőségről beszélhetünk, amikor egy pár az in vitro megtermékenyítés során létrejött „fölső” embriót adományozza egy másik pár számára, amelynek nem lehet „saját” gyermeke. Ebben az összefüggésben fontos hangsúlyozni, hogy ezt a következményt tudatosan számításba veszik. A szülőség felosztása nem egy szükséghelyzetre való válaszként áll elő – mint egy születés utáni örökbefogadás esetén, amikor a kisebb rosszat választják –, hanem tudatosan számításba veszik, hogy a gyermek utáni vágy jövőbeni beteljesülését lehetővé tegyék. Etikailag ez ahhoz a kérdéshez vezet, hogy az egységes, illetve a felosztott szülőség mit jelent egyik oldalon a gyermek számára, másik oldalon pedig a család rendszerének és hosszú távú működésének a szempontjából. Ismert a katolikus egyház véleménye, hogy a gyermekeknek joguk van az úgynevezett egységes szülőkhöz (einheitliche Elternschaft), és hogy a szülőség felosztása a gyermek jólétét érinti, ami nem válhat alku tárgyává.³ Sokan mégis elutasítják ezt az ideológiát álláspontot, amelyet nem támasztanak alá empirikus tények.

Egy másik probléma abban áll, hogy a spermadonorok, legtöbbször a nemzeti törvények megkerülésével, több gyermeket is nemzhetnek, anélkül, hogy erről tudnának.⁴ Az ily módon létrejövő nem ismert genetikai apasági viszonyok például a zsidóság számára – amely egyébként a reprodukciós technikákkal szemben meglehetősen nyitottságot mutat – nagy problémát jelentenek, mivel a vérfertőzést vallási értelemben a legsúlyosabb bűnök egyikének tekintik.

Új módon veti fel a családszerkezet és a gyermek javát illetően az apa jelentőségét sok leszbikus nőnek azon vágya, hogy in vitro megtermékenyítés útján legyen gyermekük és azt egy leszbikus kapcsolat keretén belül neveljék fel. Általánosabban fogalmazva a kérdés az, hogy a nemzéken túl milyen jelentőséggel bír a gyermek fejlődése számára az a tény, hogy szülei különböző neműek. A gyermek szempontjából az a kérdés, hogy a gyermeknek a szülőkhöz való jogát, amint az az ENSZ által elfogadott

³ Vö. Hittani Kongregáció: *Donum Vitae*. Róma, 1987. Art. II. A. 2.

⁴ Vö. „Österreicher soll 600 Kinder gezeugt haben“. Die Presse v. 10. 4. 2012.

*Gyermekek jogairól szóló egyezményben áll, hogyan értelmezzük.*⁵ „Apához és anyához” való jogról van szó, vagy csak általánosságban vett „szülőhöz” való jogról, függetlenül attól, hogy mely nemhez tartoznak, vagy éppen csak legalább egy nevelő személyhez való jogról? A kérdés, hogy a gyermekeknek pontosan mihez van „joguk”, közvetlen következményekkel jár az állami politikára nézve.

Másrészt érvként szolgálhatna a gyakran hallott váddal szemben, miszerint az azonos nemű párok nem járulnak hozzá a társadalom reprodukciójához, ha leszbikus párok saját gyermeket akarnak in vitro megtermékenyítés által és hajlandóak magukat a gyermek nevelésével kapcsolatos feladatoknak alávetni. A katolikus egyház nézőpontjából az élet továbbadására való képesség hiánya egy fontos érv a homoszexuális életformának mint „természetellenesnek” az elutasítása mellett. A homoszexuális életforma támogatói úgy érvelhetnének, hogy az ezzel járó hiány részleges kiegyenlítése céljából alkalmaznak orvosi technikát. Mindenesetre még nem világos az, hogy hosszútávon mennyire fog tartósnak bizonyulni a leszbikus nőknek azon igénye, hogy in vitro megtermékenyítés útján genetikailag saját gyermekük legyen. Lehetséges, hogy ez jelenleg inkább egy emancipációs törekvésből fakad (a diszkrimináció leépítése a tulajdonképeni indíték) és nem fog tartósnak bizonyulni.

Egy további fejlemény, hogy az in vitro fogant embriókat egyre inkább „biológiai nyersanyagoknak” tekintik, amelynek bizonyos tulajdoni- és minőségi igényeknek meg kell felelnie. Egy in vitro kezelés esetében már nem a nemzés, mint egy új emberi élet kezdete, hanem az embrió szülőanyába való beültetésének az aktusa (embriótranszfer) áll az érzelmi tudat közepontjában. Eddig az időpontig az 5–10 inkubátorban fejlődő embrióval szemben érzelmi távolság áll fenn és csak a beültetéssel kezdődik az empátiás érzelmi kapcsolat a nő részéről a „gyermekével”.

Itt is beszivárognak a klasszikus orvosi etika kategóriái és alapelvei a hétköznapi tudatba. Az orvosi etika és a jog oldaláról az embriótranszfer egy olyan, az anya integritását érintő orvosi beavatkozást jelent, amelyhez szükséges a tájékozott beleegyezés. A nő tetszés szerint elutasíthatja a beül-

⁵ Vö. ENSZ 1989; Ausztriában 1992-ben ratifikálva; Art. 2, Abs. 1: *„Jedes Kind hat Anspruch auf regelmäßige persönliche Beziehungen und direkte Kontakte zu beiden Elternteilen, es sei denn, dies steht seinem Wohl entgegen.“*

tetést, a beleegyezése nélküli transzfer pedig jogai megsértését jelenti. Ezzel szemben aligha tekinthetjük e jogok megsértésének pusztán azt a ténytet, ha egy nő természetes nemi aktus során teherbe esik. A tudati változás abban is látható, hogy a preimplantációs diagnosztika védelmezői gyakran azt az érvet használják, hogy senki sem „várhatja el” egy nőtől, hogy „beteg” embriót ültessenek be a méhébe. Ebben is nyilvánvalóvá válik, hogy a gyermek melletti vagy a vele szembeni döntés, illetve az a morális kötelezettség, hogy a gyermeket úgy fogadjunk el, ahogy van és saját maga miatt szeresük, az embriótranszfer időpontjára tevődik át.

Végül a reprodukciós technikák a kommercializáció és az azzal járó minőségi, jogi és kártérítési követelések kapujának bizonyulnak. Míg az emberek természetesnek veszik azt, hogy méltóságuk nem lehet gazdasági mérlegelés tárgya, valamint, hogy az emberi méltóság éppen azt fejezi ki, hogy az emberek a testi és egyéb tulajdonságaiktól függetlenül alapvetően egyenlők, sok országban nem háborodnak fel azon, ha petesejtekért vélt minőségük és tulajdonságaik alapján különböző árat fizetnek.

Liberális álláspontok

Ezen fejleményekkel szembesülve a liberális szakértők a reprodukciós technikák további liberalizációja mellett érvelnek. Ha közelebbről szemügyre vesszük álláspontjukat, akkor az egyes érvek mögött olyan feltételezéseket találunk, amelyek a liberális megközelítések esetében általánosan jellemzőek.

Egyetértés áll fenn közöttük azt a felfogást illetően, hogy az egyén jogainak és szabadságának konfliktus esetén előnyt kell élveznie, mindaddig, ameddig a káros hatásokat biztosan nem lehet bizonyítani – az „in dubio pro libertate” alapelvnek megfelelően. Az állam csak akkor alkalmazhat jogi szabályozást, ha ezáltal a harmadik fél számára bizonyosan bekövetkező károkat akar megakadályozni.

Ez a felfogás együtt jár azzal a nagy bizalommal, hogy az egyén képes hosszú távon helyes döntéseket hozni. Az egyének önmagukra hagyatkozva, állami elvárásoktól és szabályozásoktól szabadon rendes esetben azt fogják tenni, ami az ő és a szűk társas környezetük érdekében áll. Az államnak pusztán az a feladata, hogy az egyes egyének más kárára történő érdekérvényesítését meggátolja.

A reprodukciós medicina szempontjából harmadikként az a meggyőződés jön az előbbiekhöz, hogy a családképek és a normák társadalmi

konstrukciók, amelyek minden nagyobb hátrány nélkül dekonstruálhatók és dekonstruálандók. A mélyebb orientációs kereteket is mindig újra át kell építeni, ha ez szabadsághoz vezet, és nem jár látható károkkal.

Negyedik jellemző a procedurális etikai és jogfelfogás. A társadalmpolitikai döntéseket eszerint nem dogmatikai, illetve ideológiai meggyőződés alapján kell meghozni, hanem ezeknek nyitottnak kell maradniuk a revízióra. Ha jelentős negatív következmények mutatkoznak, akkor még mindig lehetőség van ezen döntések utólagos megváltoztatására.

Mindemellett az empirikus adatokra történő hivatkozás nagyobb jelentőségre tesz szert, mert ebben lehetőséget látnak arra, hogy a viták során az eltérő világnézeti álláspontokon túllépjenek.

Ezekből a premisszákból kiindulva kézenfekvő az a következtetés, hogy minden érv a reprodukciós technikák liberalizációja mellett szól. Jelenleg is magas a gyermeküket egyedül nevelő anyák és az úgynevezett patchwork-családok száma, az állam szabályozó beavatkozása nélkül. Hasonló módon az új reprodukciós lehetőségek esetében is a reprodukciós szabadságot kell elsősorban tiszteletben tartani, egészen addig, míg nincs empirikus adat arra vonatkozóan, hogy egy ilyen politika súlyos negatív következményekkel jár.

Kritikus megfontolások a reprodukciós technikák liberalizációjához

Liberalitás és fenntarthatóság

Éppen a társadalmi struktúrák fenntarthatóságát illetően merülnek fel kritikus kérdések a liberális állásponttal kapcsolatban. Az empirikus tényekre való hivatkozásnak sok előnye van és valóban alkalmas az ideológiai előítéletek leleplezésére. Az empirikus tények azonban mindig függenek attól, hogy mit és milyen szempontból vizsgálunk. Ehhez jön még, hogy az empirikus adatokat különféleképpen lehet értelmezni, így azonban újra felmerül az „ideológiai” momentum, mégpedig az értelmezés szintjén.⁶ Ebből következik, hogy éppen a reprodukciós medicina területén és a családpolitikában van szükség széleskörű és hosszú távú kutatásokra, valamint átfogó interdiszciplináris vitára az eredmények helyes értelmezésével kapcsolatban.

A bevett normatív keretek gyakran többek, mint tetszőleges konstrukciók, ezért emberileg sokszor lényeges szereppel bírnak. A családi

⁶ Az empirikus adatokat világnézeti álláspontok mentén különböző értelmezést nyerhetnek.

viszonyok fenntartása például szélsőséges gazdasági szükséghelyzet esetén a túlélés kulcsa lehet a társadalom gyengébb tagjai számára. Ha ezeket a normákat és szokásokat egyszer lebontjuk, akkor újraépítésük hosszú időbe és sok erőfeszítésbe telhet. Egy fenntartható társadalompolitika ezért elkerüli a túlzott társadalmi kísérletezést és megpróbálja a struktúrákat bontó folyamatok negatív hatásait minél előbb felismerni.

Végül a feltételezés, hogy az egyének életüket pusztán önmaguktól is lényegében „helyesen” fogják vezetni, nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy a modern, szabadelvű társadalomban is sok, alig észrevehető kényszernek van az egyén kitéve. Az állami kényszeren túl létezik egy sor finomabb kényszer és norma, amelyek az egyén döntését befolyásolják (szépség-ideálok, képzési ideálok, karrier-elképzelések, fogyasztói kényszerek stb.) és éppen az emberi utódnemzést határozzák meg erősen. Így az orvosi technikák felhasználásának a szabadsága könnyen társadalmi kényszerré válhat.

Fennmaradó aggályok

A reprodukciós technikák liberalizációjának konkrét célját illetően különösen a következő meglátásokat kell figyelembe venni, amelyek elővigyázatosságra hívják fel a figyelmet. Elsőként a mesterséges reprodukciós technikákat eredetileg azért fejlesztették ki, hogy a nyugati társadalmakban növekvő arányú meddőségre válaszoljanak, és itt elsősorban terapeutikus célokat szolgáltak. Időközben a cél megváltozott: már nemcsak gyógyításról van szó, hanem kívánt tulajdonságok erősítéséről és pozitív szelekcióról is. Ezt a viták során sajnos sokszor nem veszik figyelembe, mivel az ezzel kapcsolatos kérdéseket a klasszikus orvosi döntéshozás mintája szerint tárgyalják.

A reprodukciós medicina látványos sikerei meggátolják a nyugati társadalmakban egyre növekvő sterilitás mélyebb okaival való szembenézést. A bizalmat inkább a növekvő problémák technikai megoldásának irányába táplálja. Jelenleg arról álmodoznak a reprodukciós medicinával kapcsolatban, hogy fiatal nőktől petesejtet nyernek, és azt tárolják, hogy a majdani utódnemzés során felhasználhassák. Ezzel megkerülhetnék a fejlődési rendellenességeknek a nő életkorának előrehaladtával párhuzamosan növekvő kockázatát. A technikai lehetőségek növekvő jelentősége a reprodukció területén azonban több másodlagos problémát hoz magával: a sikerességi arány csökken az életkor növekedésével; az embriók beültetés előtti „minőségellenőrzése” és szelekciója; jogi válasz az összetett családi

viszonyokra; és általában a technikának és a társadalomnak az utódnemzés területére való behatolása.

Bámulatra méltó, hogy milyen sok jelenség szól amellett, hogy a genetikai származás az ember számára egyáltalán nem marginális, hanem nagy jelentőséggel bír. Ezen túl a genetikai rokonságról való tudással a személyes találkozás és az érzelmi közelség szükséglete is együtt jár. Ezen okból nemzetközi szinten az utóbbi időben egyre inkább teret nyer az az irány, amely szerint az ivarsejtek anonim adományozása tilos és a gyermeknek joguk van genetikai származásukat megismerni. Angliában ez a donorszám drasztikus csökkenéséhez vezetett, habár a donorok jogi szinten minden lehetséges biztosítékot megkaptak (többek között nincs eltartási kötelezettségük).

Fordított esetben is felmerülhetnek problémák, amikor genetikai, vagy biológiai szülők hirtelen maguknak igénylik a gyermeket, vagy látogatási jogot követelnek. Mindezekben az esetekben felmerül a kérdés, hogy a megosztott szülő-gyermek viszonyok támogatása hosszútávon nézve értelmes családpolitikai lépésnek bizonyul-e a gyermek, illetve a szülők oldaláról. Mindenesetre a genetikai szülőség jelentőségéhez való ragaszkodás nem jelent minden kritikától mentes lépést egyfajta biologizmusba, amint azt esetenként hallani lehet.

Az eddigi rendelkezésre álló, leszbikus szülők gyermekeit vizsgáló empirikus tanulmányok nem találtak döntő fejlődési különbségeket. Ez persze azt vonja maga után, hogy megkérdőjeleznék az apák gyermeki fejlődésben betöltött szerepének a jelentőségét vagy, hogy pusztán későpolgári családi idillnek tekinthetnénk, hogy a gyermeknek egyaránt szüksége van apára és anyára.

Valóban úgy tűnik, hogy elsősorban a szülői viszony minősége az, ami a legfontosabb a gyermekek számára és nem az, hogy a gondoskodást és a törődést egy férfitől vagy egy nőtől kapják meg. Úgy tűnik, hogy a gyermekről való gondoskodás képessége – mint például táplálás, testük ápolása, szavak általi törődés – a gondozó nemi identitásától független. Érdekes mindenesetre, hogy azok a fejlődépszichológiai kutatások, amelyek célzottan az apának a gyermek fejlődésében betöltött szerepével foglalkoznak, világosan ki tudják mutatni az apáknak a különleges jelentőségét a gyermeki fejlődésben. Ebből arra következtethetünk, hogy ez nem az elsődleges szükségletek szintjén jelentkezik, hanem a személyiségfejlődés és identitáskeresés komplexebb szintjein.

Nem látszik még tisztán a válasz arra a kérdésre, hogy mennyire bizonyulnak stabilnak a homoszexuális kapcsolatok a heteroszexuális kapcsolatokkal összevetve. Ennek a jelentősége abban áll, hogy bizonyított, a felnövekvő gyermek primér kapcsolataiban történt törések, mint például a válás, bizonyíthatóan terhet jelentenek a fejlődésükre. Eddig úgy tűnik, hogy az azonos neműek közötti kapcsolatok statisztikailag nézve kevésbé stabilak, a kérdés mégis az, hogy ezt a tényt hogyan értékeljük. A liberalizáció szószólói ennek okaként mindig a homoszexuális emberek társadalmi diszkriminációját, valamint a kapcsolatot stabilizáló gyermekeknek a hiányát jelölik meg. Innen nézve a liberalizáció akár a lesbikus kapcsolatok további stabilizációjához is vezethetne éppúgy, mint társadalmi elfogadásukhoz. Mint azonban említettük, nem világos, hogy a lesbikus nők jelenlegi kívánsága, hogy gyermekük legyen, nem inkább emancipációs törekvések kifejeződése, és így nem bizonyul majd tartósnak.⁷

Az Egyesült Államokban a mesterséges reprodukciós technikák piacosítása sokkal előbbre jár, mint nálunk. Ausztriában jelenleg senki sem kardoskodik a petesejt szabad kereskedelme vagy a béranyaság mellett. Mindenesetre kérdéses, hogy e mögött valós erkölcsi meggyőződés áll, vagy pusztán az a tény, hogy ezek a kérdések nemzetközileg még meglehetősen vitatottak. Ha egyszer engedélyezünk egyfajta többszörös szülőséget, akkor aligha tudunk érvelni a béranyaság intézményével szemben, eltekintve a szociálisan gyenge nők kizsákmányolásától. Ez utóbbi probléma azonban a petesejt-adományozás esetében is valós, amivel szemben úgy érvelnek, hogy a törvényi liberalizáció, okos intézkedésekkel társítva, nem kell, hogy szükségszerűen a nők kizsákmányolásához vezessen.

Összefoglalás

Összegzésként azt mondhatjuk, hogy a modern reprodukciós eljárások a család struktúráját sokféle módon érintik és meg is változtatják. Ugyanakkor az új módszerek annak végiggondolására készítetnek, hogy a családról és a családi viszonyokról alkotott hagyományos elképzelések közül mit nem szabad feladnunk és mi az, amin változtatni lehet.

⁷ Ez azt jelentené, hogy törvényi engedélyezése után a reprodukciós technikák többé nem lennének vonzóak az azonos nemű párok számára.

A liberalizációval szemben megfogalmazott kritikákból következik, hogy a nyugati társadalmaknak a sterilitás terjedésének okaival kell elsősorban foglalkozniuk, és a mesterséges reprodukciós technikák alapvető ambivalenciáját jobban figyelembe kell venniük, mint eddig tették.

Bizonyos, hogy a szülőség egyre gyakoribb megosztottsága súlyos problémát jelent. Fel kell ismernünk a genetikai szülők jelentőségét a gyermekek és fiatalok esetében és támogatni kell az egységes szülőséget. A gyermekeknek lehetőséget kell adni, hogy apával és anyával nőjenek fel és velük stabil kapcsolatot építsenek ki. Tudatában kell lenni annak, hogy egyrészt a nemi identitás kialakulásának mechanizmusairól még csak kevés biztos tudással rendelkezünk, másrészt pedig, hogy a reprodukciós medicina erősen át van hatva a gender-vita kérdéseivel, amely módszertanilag abból indul ki, hogy a férfiak és a nők közötti különbségek társadalmilag meghatározottak. Ez a tézis szintén szemben áll azzal a kijelentéssel, hogy a nemi identitás kialakulását tekintve mindegy, hogy a gyermeket nők és férfiak, vagy csak nők, illetve csak férfiak nevelik fel. Ez is mutatja, hogy itt még alapvető kutatásokra van szükség.

A liberális társadalmaknak továbbá tisztában kell lenniük azzal, hogy a liberalizáció irányába tett minden egyes lépés szükségessé teszi, hogy figyelmet fordítsanak azokra az alig látható társadalmi kényszerekre, amelynek az egyének a megnövekedett szabadság ellenére ki vannak téve.

Az is nyilvánvalóvá vált, hogy léteznek lényegi érvek a mesterséges technológiák lesbikus párok számára való engedélyezése mellett is,⁸ például egy teljesebb családstruktúra lehetővé tétele, vagy a reprodukció ösztársadalmi feladatában való részvételnek a lehetővé tétele. Hogy ezek és hasonló megfontolások (például az egyéni életvezetés tiszteletben tartása) jogpolitikai szinten mennyire elegendőek a liberalizációhoz, az végső soron alkotmányjogi kérdés, amely túlmegy az etikai problémafelvetésen. Az, hogy az egyes jogokat milyen módon mérlegelik, egy értékplurális társadalomban pragmatikus kompromisszum kérdése. Világossá kell tenni azonban azt, hogy a liberalizáció nem magától értetődő, hanem létezik egy sor jelentős érv, amely ellene szól.

Fordította: Kovács Gusztáv

⁸ „Lényegi” alatt itt tartalmi érveket értek, amelyek meghaladják az egyéni reprodukciós igények megítélését.

Walter Schaupp: Künstliche Reproduktionstechniken für lesbische Paare und alleinstehende Frauen

In Österreich wird gegenwärtig eine Liberalisierung des Fortpflanzungsmedizingesetzes diskutiert. Die künstlichen Reproduktionstechniken sollen u.a. für alleinstehende Frauen und lesbische Paare geöffnet werden; Ei- und Samenzellspende sollen freigegeben werden. Die Diskussion zeigt, dass die Möglichkeiten der modernen Biotechnologien das Potential besitzen, bisher gültige Normalitätsvorstellungen, was familiäre Strukturen betrifft, zu verändern (Bedeutung der genetischen Elternschaft; Bedeutung der Vaterrolle). Liberale Ansätze weisen darauf hin, dass das traditionelle Familienbild ein soziales Konstrukt darstellt, und betonen die reproduktive Freiheit jedes Individuums. Dagegen gibt es vielfältige Hinweise auf die Bedeutung der genetischen Elternschaft und die wichtige Rolle von Vätern für die Entwicklung von Kindern. Kritisieren lässt sich auch, dass immer wieder von faktisch existierenden Verhältnissen (alleinerziehende Mütter; Patch-Work-Familien) positive Normalitätsvorstellungen abgeleitet werden.

JOHANNES PLATZER

PREIMPLANTÁCIÓS DIAGNOSZTIKA

ETIKAI REFLEXIÓK AZ ÉLET KEZDETÉT ÉRINTŐ FELELŐSSÉGRŐL

Bevezetés

A preimplantációs diagnosztika (PID) az anyaméhbe való beültetés előtt az embrió genetikai tulajdonságait vizsgálja. Ez úton lehetővé válik, hogy például olyan pároknak is egészséges gyermekük születhessen, akiknél bizonyos örökletes betegségekre való hajlam áll fenn. A PID csak a mesterséges megtermékenyítés keretén belül lehetséges. (Érdemes megjegyezni, hogy az első lombikbébi 1978-ban született, és csak 1990-ben sikerült először a gyermek nemét beültetés előtt meghatározni.) Az eljárás során a négy-, illetve nyolcsejtes embrióból egy vagy két sejtet távolítanak el, amelyet genetikai vizsgálatnak vetnek alá, hogy a súlyos megbetegedés lehetőségét jelző genetikai eltéréseket kimutassák. Ebben az esetben még úgynevezett „totipotens” sejtekről van szó. Ez azt jelenti, hogy teljes egyedé, tehát emberré képesek kifejlődni. (A pluripotens sejtekből ezzel ellentétben nem fejlődhet ki teljes egyed.) A PID nyomán csak azokat az embriókat ültetik át az anyába, amelyek nem mutatnak semmiféle hajlamosságot súlyos, genetikailag meghatározott betegségekre vagy fogyatékosagra. A genetikailag „hibás” embriókat megsemmisítik.

Ausztriában a hatályos reprodukciós medicinát szabályozó törvény (Fortpflanzungsmedizingesetz) tiltja a PID-t. A kancellári hivatal mellett dolgozó bioetikai bizottság már 2004-ben foglalkozott a kérdéssel és jelentős többséggel fogadtak el egy állásfoglalást a PID engedélyezésének törvényi korlátozásairól (például egy súlyos örökletes betegség magas kockázata

esetén).¹ Jelenleg a törvény átdolgozása folyik, amely valószínűleg a jelenlegi szabályozás liberalizációját fogja eredményezni.

Németországban 2011 óta bizonyos megszorításokkal ugyan, de engedélyezett a PID. Elsősorban azon párok számára tették hozzáférhetővé, akik súlyos örökletes betegségre való hajlamot hordoznak, vagy akik esetében halvaszüléssel vagy vetéléssel kell számolni.

A visszaéléseket elkerülendő, kötelezővé tették a tanácsadáson való részvételt, valamint egy bioetikai bizottságnak is hozzájárulását kell adnia az eljáráshoz. A PID-t továbbá csak néhány, megfelelő engedéllyel rendelkező központban végezhetik el. Ezt a döntést hevesen vitatták országszerte. A kritikusok a „feltételekhez kötött nemzés” (Zeugung auf Probe) veszélyétől óvtak. A katolikus egyház oldaláról többek között azt bírálták, hogy az embriók szelekciója az emberi méltóság megsértését jelenti, amely minden embert életének kezdetétől megillet. Evangélikus oldalról viszont nem jött létre hasonló egyetértés a kérdés bírálata kapcsán.

Etikai szempontok

A preimplantációs diagnosztika egy sor orvosi, természettudományos, társadalmi, jogi és nem utolsósorban erkölcsi kérdést vet fel. Az etikában folyó vita legtöbbször a következő kérdések körül forog:

- Mit jelent a tisztelet az emberi élet korai szakaszában? Mikor kezdődik egyáltalán az emberi élet? Mely időponttól fogva tekinthetjük az embriót emberi méltósággal rendelkező személynek, amely feltétlen védelmet érdemel? Mit, pontosabban kit tekintünk személynek?
- Van-e különbség az „in vitro” és az „in vivo” fogant embriók között azok ontológiai, morális és jogi státuszát tekintve? A lombikban fogant embrió élete kevésbé érdemes a védelemre az anyaméhben fejlődő embrióénál?
- Mérlegre tehetjük-e az emberi embriót más javakkal szemben? (Például az embrió védelmét azzal a kívánsággal, hogy a szülőknek saját, genetikai károsodástól mentes gyermeke szülessen?)
- Milyen hatással lehet az emberi genomba történő beavatkozás az emberiségnek, mint fajnak az önfelfogására nézve a jövőbeni generációk esetében?

¹ Vö. Bioethikkommission beim Bundeskanzleramt: *Präimplantationsdiagnostik (PID). Bericht der Bioethikkommission beim Bundeskanzleramt.* Wien, 2004.

- Hol van a határ a preimplantációs diagnosztika preventív, az öröklött betegségek és a súlyos fogyatékoság elkerülésére irányuló, valamint az úgynevezett „pozitív eugenikai“, nem orvosi alapon történő alkalmazása között?

Az ilyen és hasonló kérdésekre adott válaszok gyakran ellentétes eredményt hoznak és legtöbbször világnézeti és vallási meggyőződésen alapulnak. Ehhez társul még az a tény, hogy a pluralisztikus-individualista társadalomban a különféle világnézeteket és vallási tanokat egyre kevésbé lehet párbeszéd által közös nevezőre hozni.² Nemcsak különféle világnézetek és vallási tanok versenyeznek egymással, hanem a vallási közösségekben belül is egymástól eltérő vélemények létezhetnek az említett kérdéseket illetően. Így például a zsidóság és az iszlám nagyobbik része elfogadóbb nézeteket képvisel a PID-val kapcsolatban, mint a legtöbb keresztény egyház.³ Az orvostudomány által kínált lehetőségek körének a bővülése és a már bevett preimplantációs és prenatalis eljárások azt mutatják, hogy a már megszokott újításokról csak nehezen mondunk le egy „magasabb szintű felelősség“ miatt. Amint a következő, a PID mellett és ellen felsorakoztatott érvek is mutatják, nem mindegy, hogy érintettként (például azok a szülők, akik örökletes betegséget hordoznak), egy kívülálló kvázi-objektív nézőpontjából, vagy bizonyos érdekek képviselőjeként tesszük fel ezeket a kérdéseket.

Érvek a PID mellett és ellen⁴

A PID támogatói elsősorban az érintett pár szenvedésére hivatkoznak: az „egészséges gyermekhez való jogot“ biztosítani kellene a diagnosztizálható örökletes betegséget hordozó pároknak. Emellett a PID törvényi tilalma és az Ausztriában érvényes abortusz-szabályozás közötti ellentmondásra hivatkoznak. Ausztriában az első három hónapban elvégzett abortusz nemcsak a nem kívánt terhesség esetében nem büntetett, tehát gyakorlatilag megengedett, hanem az „embryopathikus indikációk“⁵ megléte, így a 21-triszómia

² Vö. HABERMAS, Jürgen: *Religion in der Öffentlichkeit. Kognitive Voraussetzungen für den „öffentlichen Vernunftgebrauch“ religiöser und säkularer Bürger.* In: UÖ: Zwischen Naturalismus und Religion. Frankfurt am Main, 2005. 119–154.

³ Vö. *Kulturelle Aspekte der Biomedizin. Bioethik, Religionen und Alltagsperspektiven.* Hrsg. SCHICKTANZ, Silke – WIEDEMANN, Peter M. – TANNERT, Christof. Frankfurt–New York, 2003.

⁴ Vö. *Bioethikkommission... i. m.* 9–18.

⁵ Embryopathikus indikációnak azt nevezzük, amikor a terhességmegszakítást az embrió megbetegedése, vagy valamely fejlődési rendellenesség diagnosztizálása nyomán hajtják végre.

(down-kór) esetén is. A preimplantációs vizsgálat tehát a kisebb rosszat jelentené a „feltételekhez kötött terhességgel” (Schwangerschaft auf Probe) szemben. Továbbá a lombikban lévő, négy- vagy nyolcsejtes stádiumú embrióknak kevesebb védelem jár, mint az anyaméhben lévőknek. A PID nemzeti tilalma egy meglehetősen kérdéses egészségügyi turizmushoz vezetne a szomszéd államok irányába, ahol a PID megengedett. Ezt csak tehetősebb rétegek engedhetnék meg maguknak, ami a szociális igazságosság követelményét sérti. Ugyanakkor a PID mellett érvelők között is egyetértés látszik abban, hogy csak súlyos betegség esetén szabadna engedélyezni, nem pedig kívánt tulajdonságok szerinti aktív szelekció céljára („pozitív eugenika”).

A PID ellenzői mindezzel szemben azt hozzák fel, hogy minden emberi embrió oszthatatlan emberi méltósággal rendelkezik és ebből fakadóan fogantatásától fogva feltétlen védelem illeti meg. Mivel a PID esetében az embriók célzott kiválogatásáról van szó, ez magában hordozza az emberi élet társadalmi szelekcióját és egyben instrumentalizációját. Ebben az összefüggésben a fogyatékkal élők képviselő szervezetek azzal érvelnek, hogy a PID állami bevezetése a fogyatékkal élők diszkriminálásához vezet. A legfőbb veszély az, hogy magában hordozza egy új, korlátok nélküli eugenika lehetőségét. További probléma, hogy a PID alkalmazási köre korántsem korlátozódik azokra a területekre, amelyeket a támogatói általában emlegetnek. Mivel a PID a csírapályába történő beavatkozások, valamint embriók klónozása esetében is szóba jön, engedélyezése utóbbi eljárások szélesebb körű elfogadásához vezethet. Ezzel ajtót nyitna egyéb vitatott eljárások számára is.

Vitatott kérdések

A következőkben három vitatott kérdésről lesz szó. Bár mindhárom probléma-terület alapvető és meglehetősen széles, mégsem lehet őket egy világnézetileg semleges jogállam keretein belül minden érintett számára kielégítően megoldani. Ezért szeretnék a következőkben amellet érvelni, hogy a vita során elsősorban azt a kérdést kell szem előtt tartani, hogy mit jelent felelős szülőnek lenni, akár a család szűkebb világa, akár az „emberi család”, tehát az emberi faj felől nézve. Itt elsősorban Jürgen Habermasnak a liberális eugenikával kapcsolatos gondolataira fogok hivatkozni.

Habermas mindenekelőtt arra a kérdésre keresi a választ, hogy egyedi életvezetésünket és morális önfelfogásunkat tekintve milyen jelentőséggel

bír az a tény, hogy nem rendelkezhetünk testi létezésünk genetikai alapjaival. Ma viszont már azzal a kérdéssel kell szembenéznünk, hogy „a későbbi generációk azzal a helyzettel találhatják szembe magukat, hogy többé már nem osztatlan szerzői saját élettörténetüknek – és ilyen módon nem is vonhatók többé felelősségre.”⁶

PID és abortusz: Kisebb rosszat jelent a PID a „feltételekhez kötött terhességhez” képest?

Első pillantásra a PID támogatóinak érvei közül a legerősebbnek az tűnik, hogy a lombikban történő vizsgálat a kisebb rossz az (Ausztriában törvényellenes, ámbar az első három hónap során nem büntetett) abortusszal összehasonlítva. Itt azonban érdemes bizonyos megkülönböztetéssel élni: a preimplantációs diagnosztika igénybevétele, amely megengedi a genetikailag terhelt embriók szelektív elpusztítását, etikai szempontból néhány ponton különbözik a terhesség-megszakítástól. A nem kívánt terhesség elutasítása esetében ugyanis a nő önmeghatározáshoz való joga ütközik az embrió védelemre való rászorultságával. Ezzel szemben a PID esetében a meg nem született életének a védelme kerül mérlegre a gyermekekre vágyó szülőknek azzal a kívánságával, hogy a nem megfelelő egészségi diszpozíciókkal rendelkező embrió beültetését elutasítsák. A szülők ezt az ütközést már akkor számításba veszik, amikor az embrió genetikai vizsgálatát kérik.

Továbbá nem azért nem büntetik a terhesség-megszakítást, mert a meg nem született élet kevésbé méltó a védelemre, mint a már megszületetté, hanem arról van szó, hogy az anya-gyermek viszony különleges voltát és az ezzel járó konfliktusokat figyelembe kell venni. Ezen kívül az, hogy bizonyos esetekben nem tudunk eleget tenni annak a követelménynek, hogy az életet védelmezni kell, nem jelenti azt, hogy más esetben ennek felfüggesztését igazolni lehetne.

Magasabb szinten az előzetes „minőség-ellenőrzés” nyomán egy további szempont merül fel, mégpedig azt, hogy itt tulajdonképpen egy bizonyos preferenciák és értékorientációk mentén feltételeken létrehozott emberi élet instrumentalizációjáról van szó. Az élet ilyenfajta tárgyiasítása

⁶ HABERMAS, Jürgen: *Die Zukunft der menschlichen Natur. Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik?* Frankfurt am Main, 2005. 115 f.

végző soron hatással van saját önfelfogásunk azon részére, hogy mit is értünk ember alatt.⁷

A PID és a „morális státusz”: milyen státusszal rendelkezik a korai embrió?

Az embrió morális státuszának a kérdésével kapcsolatban először az emberi élet kezdetének pontos meghatározhatóságát kell tisztázni. Empirikus úton nem lehet egyértelműen tisztázni, hogy az emberi élet tulajdonképpen mikor kezdődik. A személy-volt kérdése is nehézségeket vet fel a korai embrió esetében. Az emberi élet első napjaiban az egyes sejtek totipotenciájának következtében biológiailag nem beszélhetünk egyedről. A korai embrióból potenciálisan több egyed is kifejlődhet. Az egyediség klasszikus meghatározása pedig feltételezi az individuális létet. Amint az egyes ember halála esetében, úgy az emberi élet kezdeténél is különbséget kell tenni a metafizikai szint és az empirikusan tapasztalt biológiai folyamatok között. Így Jürgen Habermasszal együtt megállapíthatjuk, hogy csak világnézeti illetve vallási alapon lehet a morális státusz egyértelmű meghatározásához eljutni, legyen az keresztény metafizika, vagy naturalista világnézet. Az embrió morális státuszának a meghatározása tehát a pluralisztikus társadalmakban és egy világnézetiileg semleges demokratikus államban *„értelemszerűen vitatott kell, hogy maradjon”!*⁸ Nem szükséges tehát, hogy osztatlan egyetértés uralkodjon a kérdés megítélését illetően, az érveknek viszont általánosan érvényes plauzibilitással kell rendelkezniük.

Bár keresztény nézőpontból az emberi élet feltétlen védelme az alapvető javakhoz tartozik, az fenti kijelentéseket a katolikus morálteológiának szem előtt kell tartania. Az emberi élet kezdetének, illetve annak védelmének a kérdését illetően a „tutorizmus” (lat. tutus = biztos) jelenik meg felelősségteljes magatartásként. A „tutorizmus” azt mondja, hogy ha egy döntés bizonytalan következményekkel jár, akkor a két lehetőség közül a biztosabbat kell választani, ebben az esetben az emberi élet védelmét. De még erre a felfogásra is igaz, hogy azt egy plurális társadalomban mindenki számára érthető, a vallási- és ideológiai nézeteket meghaladó nyelvre kell lefordítani.

⁷ HABERMAS: *Die Zukunft ... i. m.* 121 f.

⁸ Uo. 61.

PID: terápia és tökéletesítés. Hol húzhatjuk meg a „negatív” és a „pozitív” eugenika közötti határt?

Alapvetően azt mondhatjuk, hogy a géntechnikai beavatkozások nem önmagukban jelentik a problémát, hanem alkalmazásuk módja és köre. Itt észlelhető egy bizonyos egyetértés a tekintetben, hogy a tisztán szelekcióra irányuló genetikát el kell utasítani. Ráadásul világossá vált az is, hogy a ma ténylegesen létező orvosi lehetőségeket az emberi élet tervezhetőségét illetően sokszor meglehetősen túlbecsülik. Ennek ellenére az embriók negatív és pozitív kiválogatása közötti átmenet ugyanolyan csúszósnak tűnik, mint az orvosi és nem-orvosi alapon történő szelektálás. A szülőknek a gyermekük számára kívánt „jobb jövő” legitim vágya, és a társadalmi eugenika nem legitimálható kívánságának éles elválasztása ezért nem lehetséges.⁹ Ráadásul a „beteg” és „egészséges” meghatározása különböző tényezőktől függ, és ezért nem csak orvosi, hanem társadalmi-történelmi adottságoknak is alá van vetve. A terápiás és tökéletesítő eugenika közötti határvonal meghúzásának a terhe mindig megmarad, még akkor is, ha adott esetben ténylegesen súlyos kromoszómazavarokat lehet megállapítani.

Végül fel kell tenni azt a provokatívan hangzó kérdést, hogy egyáltalán van-e különbség aközött, hogy egy „lehetséges gyermeket” vizsgálunk meg a kémcsőben, hogy rendelkezik-e valamilyen örökletes betegséggel, vagy a genetikai állományt úgy módosítjuk, hogy ezáltal a gyermekben bizonyos adottságok fejlődjenek ki. Más minőséggel bír tehát a genetikai változást célzó beavatkozás a gyógyító célzatúval szemben?

Az első pillantásra azt mondhatjuk: természetesen! Valóban létezik különbség aközött, hogy egy jövőbeni gyermeket születése előtt későbbi súlyos betegségektől meg akarunk óvni, illetve, hogy bizonyos képesség és tulajdonságok tekintetében kíséreljük meg a fejlesztését. A kérdésre pontosabb választ keresve azonban hasonló nehézségekkel kerülünk szembe, mint a korábban már tárgyalt vitatott pontok esetében. Ezért tűnik ésszerűnek az emberi természet moralizálásának a kérdését a középpontba állítani, amely – túl a világnézeti vagy vallási alapállástól – nyilvánvalóvá teszi a bioetikai viták egy átfogóbb szinten való szabályozásának a szükségességét.

⁹ Vö. HAKER, Hille: *Hauptsache gesund? Ethische Fragen der Pränatal- und Präimplantationsdiagnostik*. München, 2011.

Összegzés: az emberi faj öninstrumentalizációjának erősödő tendenciájával szemben

A „posztmetafizikai“ gondolkodásáról ismert Jürgen Habermas a biogenetikával kapcsolatosan egy mélyebbre hatoló felelősség mellett érvel – a szülők, és az „emberi faj” irányában is. Gondolatai, a bemutatott apóriákat szem előtt tartva, még inkább érdemesnek mutatkoznak arra, hogy továbbvigyük őket. Az a lehetőség, hogy embereket már a születésük előtt megváltoztassunk és befolyásoljunk, oda vezethet, hogy az emberi faj már nem tekinthet magára szabad, felelős és természetes lényként többé, mivel *„a személyes voltot megelőző élet instrumentalizációjával az emberi faj önfelfogása a tét, amely meghatározza azt, hogy mi továbbra is erkölcsi ítélő- és cselekvőképességgel rendelkező lényként tekinthetünk-e magunkra”*.¹⁰ A PID által teremtett lehetőségeket tekintve Habermas arra figyelmeztet, hogy *„a későbbi generációk azzal a helyzettel találhatják szembe magukat, hogy többé már nem osztatlan szerzői saját élettörténetüknek – és ilyen módon nem is vonhatók többé felelősségre”*.¹¹ Ez a generációkon átívelő heteronom meghatározottság minden ember alapvető egyenlőségét és szabadságát is sérti.

Hans Jonas már 1987-ben drámai módon írta le ezeket a lehetőségeket, amikor kifejti, hogy a jelenlegi hatalom döntései az elkövetkezendő generációk lehetőségeit is meghatározzák.¹² Ebben az összefüggésben érteendő Adorno-nak a felvilágosodás önpusztító dialektikájáról vallott felfogása, miszerint a természet feletti uralom a fajnak a természettel szembeni kiszolgáltatottságában üt majd vissza.¹³

Ezzel végül nyilvánvalóvá válik, hogy a PID támogatói és ellenzői által a széles nyilvánosság előtt felsorakoztatott érvek legtöbbször elégtelennek bizonyulnak, mivel antropológiai alapfeltevéseiket nem teszik nyilvánvalóvá, vagy csak felszínesen teszik azokat reflexió tárgyává. Az emberi faj jelenlegi önfelfogása azonban éppen a jövőbeni generációk életét határozza meg. Az, hogy mit értünk ember alatt, elsősorban a nevelés és a kultúra által határozható meg és formálható. Mégis, az ember természetes voltába történő beavatkozások – amely természetesség az emberi szabad-

¹⁰ HABERMAS: *Die Zukunft ... i. m.* 121.

¹¹ Uo. 115 f.

¹² JONAS, Hans: *Technik, Medizin und Ethik. Zur Praxis des Prinzips Verantwortung.* Berlin, 1987. 168.

¹³ Vö. ADORNO, Theodor W.: *Kulturkritik und Gesellschaft. Prismen. Ohne Leitbild. Eingriffe. Stichworte.* Anhang, Berlin, 1970. 628.

ság tudatosításának az előfeltétele – egy végső soron visszafordíthatatlan és aszimmetrikus viszonyhoz vezetnek az élő és a még meg nem született emberek között, ami szintén hatással lehet az önfelfogásunkra. Itt kevésbé az ember ontológiai értelemben vett lényegi definíciójáról van szó, hanem sokkal inkább egy felelősségtudatos társadalmi magatartásról.

A jelenlegi és a jövőbeni biogenetikai kihívások olyan bioetikai kérdések megválaszolására kényszerítenek minket, hogy mi kik vagyunk, és mindenekelőtt miként akarjuk meghatározni magunkat. Mindenesetre ezek a kérdések már nemcsak az egyéni életvezetés, vagy a családok és más közösségek tekintetében merülnek fel, hanem túlnyúlnak azokon. Az embriókon végzett genetikai tesztek tekintetében ez konkrétan azt jelenti, hogy a PID esetében nemcsak a fenntartható családi élet privát kérdése forog kockán, hanem megítélésekor mindenekelőtt a szülői és az orvosi felelősség, az orvosi etika, a szociáletika és a politikai felelősség együttműködésére van szükség. A kihívás itt elsősorban az érintett, nehéz helyzetben lévő, és már sok szenvedésen átesett családokkal szembeni felelősségteljes és emberhez méltó magatartás megvalósításában áll. Az említett apóriák ellenére sem menekülhetünk el a felelősségteljes magatartás terhétől, hiszen az „emberi faj” tagjai vagyunk.

Fordította: Kovács Gusztáv

Johann Platzer: Präimplantationsdiagnostik. Ethische Reflexionen zur Verantwortung am Lebensbeginn

Die *Präimplantationsdiagnostik* (PID) ist eine Untersuchung des Embryos *vor* dem Transfer in die Gebärmutter, die auf das Erkennen einer bestimmten genetischen Veranlagung abzielt. Auf diese Weise soll es zum Beispiel Paaren ermöglicht werden, zu einem Kind zu kommen, bei dem spezifische Erbkrankheiten ausgeschlossen werden.

Dieses diagnostische Verfahren wirft eine Reihe von gesellschaftlichen, rechtlichen und ethischen Problemen auf. Dabei geht es nicht nur um die Frage, ob dem frühen Embryo Menschenwürde zukommt, sondern auch um mögliche Auswirkungen gentechnischer Manipulationen in Hinblick auf das gattungsethische Selbstverständnis zukünftiger Generationen.

CSALÁDOK A LESZAKADÓ KISTELEPÜLÉSEKEN

A gazdasági térszerkezet rendszerváltozás utáni átalakulásának következményeként felerősödött a peremterületek aprófalvas térségeinek leszakadása Magyarországon. Hiányoznak a megfelelő helyi szolgáltatások, nehézkes a közlekedés, nagyarányú a munkanélküliség. Az aktív, képzett, fiatal népesség elvándorlása gyakran párosul a deprivált rétegek beáramlásával. A helyi erőforrások szűkössége és az érdekérvényesítő képesség alacsony szintje miatt a hátrányos helyzetű magyarországi kistelepülések lakóinak életét számos, a helytelen döntésekből és stratégiákból fakadó „csapda” határozza meg. A lokális konfliktusok és korlátok háttérben álló okok összekapcsolódnak, önerőből kezelhetetlenné válnak. Gyengül a szolidaritás, az emberek motiválatlanok, kiábrándultak, passzívak. Alacsony az alulról építkező helyi kezdeményezések száma, kevés a közösség érdekében fellépő aktív szereplő. Az ország peremterületein fekvő aprófalvas vidékek kistelepülésein jelentős a szegénységben élők aránya és előrehaladott a szegregáció.

A tanulmány a hátrányos helyzetű falvakban élő családok helyzetét meghatározó változások, folyamatok és körülmények felvázolása mellett sajátos csapdahelyzeteket mutat be: olyan túlélést segítő stratégiákat, amelyek az adott szituációban támogatják a felmerülő probléma megoldását, hosszabb távú következményeik révén azonban aláássák a szegénységben élő falusi családok életminőségét.

A tanulmány a vidéki területek átalakulásával foglalkozó magyarországi szakirodalom mellett a dél-baranyai (Dráva-menti) térség kistelepülésein készített interjúk anyagára támaszkodik. Az interjúalanyok a fontos helyi pozíciók betöltői közül kerültek ki: polgármesterek, önkormányzati képviselők, helyi vállalkozók, pedagógusok, illetve a katolikus és református egyház képviselői (papok, plébánia-igazgatók, lelkészek, hitoktatók). A félig strukturált interjúk a Pécsi Tudományegyetem Szociológia Tanszékének és a Pécsi Hittudományi Főiskola hallgatóinak segítségével és

közreműködésével készültek 2008 és 2012 között. Kérdéseink elsősorban arra irányultak, milyen problémákat és konfliktusokat észlelnek környezetükben a helyi véleményvezérek, s milyen lehetőségeik adódnak a megoldásra, mely irányvonalak mentén alakítják ki stratégiáikat.

Kistelepülések differenciálódása; a központoktól távol fekvő falvak problémái

A magyarországi falvak helyzetéről nehéz általánosan jellemző megállapításokat megfogalmazni: legfőbb sajátosságuk a heterogenitás. A kistelepülések mozgáspályáit befolyásoló tényezők közül az egyik legfontosabb a földrajzi fekvés, illetve a gazdasági térszerkezetben elfoglalt hely. Ebből a szempontból a regionális, térségi elhelyezkedés mellett a központi, urbánus településektől, terektől való távolság, valamint a közlekedés minősége is fontos szerepet játszik. *„Minél távolabb van egy falu a várostól, és minél kisebb lélekszámú, annál nagyobb a vesztesek száma.”*¹

A fentiekkel összefüggésben a foglalkoztatás és a jövedelem különbségei jelentenek kiemelt differenciálódási alapot a települések között.² A vállalkozások, gazdasági beruházások jelenléte, a helyi és közeli (vagy könnyen elérhető) munkahelyek száma és minősége meghatározza a lakosság munkaerő-piaci helyzetét, és az önkormányzatok lehetőségeit is a helyi adókhöz való hozzáférés és a fejlesztésekhez szükséges források szempontjából. A természeti környezet adottságai (termőföld, erdők, vizek, források stb.), a turisztikai attrakciók és az infrastruktúra egyaránt kihatnak a lakosság életminőségére és esélyeire.³

Az adott település demográfiai jellemzői a fentebb jelzett lehetőségek és korlátok következményeit mutatják: előnyös gazdasági és közlekedési helyzetben lévő, kedvező természeti adottságokkal rendelkező falvak esetében nagyobb arányban vannak jelen a képzetesebb, magas jövedelmű és presztízsű, gazdaságilag aktív csoportok. Az anyagi-jövedelmi helyzet, a kor és a végzettség kemény mutatói mellett más, nehezebben megragadható, „puhább” tényezők is meghatározzák egy kistelepülés fejlődési lehetőségeit.

¹ VARGA Gyula: *Sokszínű falu – változóban*. In: Nemzetfelfogások – Falupolitikák. BOGNÁR László – CSIZMADY Adrienne – TAMÁS Pál – TIBORI Tímea. Budapest, 2005. 59–73.

² ENYEDI György: *Regionális folyamatok Magyarországon*. Budapest, 1996. 79.

³ Vö. BELUSZKY Pál – SIKOS T. Tamás: *Változó falvaink. A magyarországi falvak típusai a harmadik évezred kezdetén*. Tér és Társadalom 2007/3. 1–29.

A népesség egyes csoportjainak etnikai kötődése, identitása, a helyi hagyományok, az öröklődő kulturális, viselkedési minták (például a munkával és együttműködéssel kapcsolatos tradíciók) egyaránt hatással vannak a falu jövőjére.⁴ Ezek az adottságok kiemelt szerepet kapnak a helyi társadalom strukturálódásában. A vállalkozói, innovatív és integratív erők a fejlődés fontos alapjait adják.⁵

A helyi intézményrendszer állapota nem csak a népesség ellátásának szempontjából bír jelentőséggel: a lokális intézményekhez kapcsolódnak azok a munkahelyek, amelyeknek betöltői a települések véleményvezéreit, aktív kulcsszereplőit adják. A magasabb státuszú helyi állás ismertséggel, megfelelő aktivitás esetén elismertséggel jár, amelyet birtokosa politikai tőkére válthat a lokális hatalmi mezőben (polgármesterség, képviselőtestületi pozíció). A vállalkozók, nagyobb gazdálkodók rétegének formálódása mellett ez lehet a helyi elit, illetve a terület- és településfejlesztési forrásokat elérő, azokat felhasználó *projekt osztály* kialakulásának útja a falusi társadalmakban.⁶

A helyi hatalom autonómiájának – a szocialista időszakhoz viszonyított – magas foka,⁷ és a falvak mérete miatt a polgármester személye (kvalitása, képességei, motivációi, hozzáállása) kiemelten fontos az adott település fejlődése szempontjából. Képes-e aktivizálni külső kapcsolatrendszerét a falu érdekében, illetve képes-e integrálni a településen jelenlévő különböző érdekcsoportokat, véleményvezéreket?⁸

A lakosság szervezettsége, aktivitása, a lokális közösségek állapota a fentiekben csupán érzékeltetett, bonyolult összefüggésrendszer eredője. Összességében elmondható, hogy a hátrányos helyzetű, peremhelyzetben lévő térségek (Cserehát, Ormánság, Belső-Somogy stb.) településein élő családok külső környezetét meghatározó negatív tényezők összekapcsolódnak: a fejletlenebb régiókban elhelyezkedő területek jellemzően távol vannak a prosperáló gazdasági centrumoktól, urbánus térségektől. Természeti erőforrásaikat részben felélték (például termőföldek eladása illetve

⁴ Vö. LUDESCHER Gabriella: *A vállalkozások és a közösségek szerepe a rurális térségek megújulásában*. Pécs, 2010.

⁵ BÓDI Ferenc – BÖHM Antal: *Sikeres helyi társadalmak Magyarországon*. Budapest, 2000. 8–9.

⁶ KOVÁCH Imre: *A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. HITEL 2013. február. 167–171.

⁷ PÁLNÉ KOVÁCS Ilona: *Helyi kormányzás Magyarországon*. Budapest–Pécs, 2008. 131–132.

⁸ BÓDI – BÖHM: *i. m.* 13–32.

tartós bérletbe adása a településen kívüli gazdasági szereplőknek), illetve a tőkehiány miatt nem képesek hasznosítani azokat (turisztikai infrastruktúra hiánya). Alacsony a gazdasági egységek, vállalkozások száma, kevés a helyi munkalehetőség, és a közelben sem található a lakosság képzettségének és állapotának megfelelő, ingázással elérhető munkahelyek. Fejletlen a helyi infrastruktúra, alacsony a szolgáltatások szintje, rossz a település közlekedési feltártsága. Az önkormányzatok forráshiánnyal küszködnek, tartalékaikat felélték, intézményeiket fokozatosan megszüntették. A településeket elhagyják a képzetesebb, fiatalabb, motiváltabb lakók: a negatív migrációs trendek következtében a hátrányos helyzetű falvak társadalomszerkezete erodálódik, nő a deprivált csoportok aránya.⁹ Hiányzik a helyi értelmiség, nincsenek aktív szereplők, akik az esetleges fejlesztési projektek bázisát képezhetnék; alacsony a „tekintélyszemélyek” száma. Az állami és önkormányzati szektorban egyaránt jellemző paternalista stratégiák tovább szűkítik a problémák helyi szinten való kezelésének lehetőségét.¹⁰ A fenti tényezők miatt a peremterületek falvaiban élő családok körülményeit nehézségek és konfliktusok komplex halmaza határozza meg, korlátozva lehetőségeiket és aláásva a társadalmi mobilitás esélyeit – a következő generációk számára is.

A hátrányos helyzetű falvakban élő családokat érintő társadalmi folyamatok, változások

Munkanélküliség, szegénység

A leszakadó kistelepülések népességét fenyegető, széles körben elterjedt probléma a szegénység, az alacsony jövedelemszinttel összekapcsolódó hátrányok jelentkezése és halmozódása. Az álláshelyek hiánya miatt a munkaképes korú lakosság jelentős részét érinti a tartós munkanélküliség, illetve a gazdasági inaktivitás. A családok jövedelmének nagy hányada származik szociális transzferekből: segélyekből, munkanélkülieknek járó juttatásokból, gyermekvédelmi- és lakásfenntartási támogatásból. Annak ellenére, hogy az állami, önkormányzati kifizetések célzottsága fokozatosan nőtt a rendszerváltozás óta, a munkanélküli segélyeknek egyre kisebb része

⁹ Vö. LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván: *A kirekesztettség változó formái*. Budapest, 2004.

¹⁰ RAGADICS Tamás: *Társadalmi csapdák a hátrányos helyzetű dél-baranyai kistelepüléseken*. COMITATUS, (2012) 22. sz. 39–48.

jut a legszegényebbekhez.¹¹ Ez arra utal, hogy jelentős a társadalmi szakadék, és széles rétegek kerülnek ki a regisztrált státusból, s szorulnak ki a munkaerő-piacról.

A szükségesnél jóval kevesebb forrásból gazdálkodó önkormányzati szociálpolitika kiépítette ugyan a rászorulóknak nyújtandó támogatások széles körének „jóléti” rendszerét, a folyósított összegek azonban gyakran az alapvető szükségletek finanszírozását sem teszik lehetővé.¹² A rendszerváltást követően nem csak a vidéki munkahelyek száma csökkent az országos szintet meghaladó mértékben,¹³ de beszűkültek a jövedelem kiegészítésének korábban megszokott – a szocialista második gazdaságban elsajátított – formái is. A termelőszövetkezetek felbomlásával megszűntek a szocialista mezőgazdasági üzemek és a háztáji gazdaságok együttműködéséből származó lehetőségek is.¹⁴

Az alkalmi- és idénymunka, a napszám kiegészíthetik a családi jövedelmeket, de a hátrányos helyzetű kistelepüléseken alacsony a kézi erőre alapozott, szakképzetlen csoportokat foglalkoztatni tudó vállalkozások száma. Jelentősen csökkent a megélhetést segítő és ház körüli gazdaságok szerepe is.¹⁵ Ennek hátterében a kapitalista termelési és értékesítési módok térnyerése, valamint a falusi népesség összetételének és mentalitásának átalakulása áll.

A családok megélhetését segítő stratégiák között megemlíthetjük a gyűjtögetést (tűzifa, fém, különböző értékesíthető növények stb.) és esetenként a deviáns viselkedés és bűnözés különböző formáit is (például áramlopás, kerti termények eltulajdonítása, illegális fakitermelés, kerítés, prostitúció stb.). A külföldi munkavállalás – a képzetlenség, valamint a megfelelő szintű tájékozottság és a nyelvtudás hiánya miatt – a leszakadó kistelepüléseken élőknek csak kisebb hányadát érinti.

A munkanélküliség és a kereset-kiegészítés lehetőségeinek hiánya, valamint a szociális támogatás elégtelensége általában tartós szegénységhez

¹¹ TÓTH István György: *Jövedelemeloszlás 1987 és 2005 között*. In: Társadalmi riport 2006. Szerk. KOLOSI Tamás – TÓTH István György – VUKOVICH György. TÁRKI. Budapest, 2006. 42–64.

¹² KOVÁCH I.: *i. m.* 155–156.

¹³ KOVÁCS Katalin: *Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon*. In: Nemzetfelfogások – Falupolitikák. Szerk. BOGNÁR László – CSIZMADY Adrienne – TAMÁS Pál – TIBORI Tímea. Budapest, 2005. 143–144.

¹⁴ LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván: *Szuburbanizáció és gettósodás*. *Kritika* 1997/7. sz. 4–12.

¹⁵ KOVÁCS Teréz: *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*. Budapest, 2010. 203–209.

vezet; a peremhelyzetben lévő falvakban élő családok helyzetét azonban más, az anyagi hátrányokkal összekapcsolódó, azok hatásait erősítő nehézségek és konfliktusok is jellemzik.

Migrációs trendek

A rossz munkaerő-piaci és hiányos infrastrukturális helyzetben lévő térségekre jellemző migrációs folyamatok eredményeként eltérő településtípusok alakultak ki az ország peremterületein. Kovács Katalin komplex szemléletű tipológiája alapján¹⁶ az alábbi falucsoportokat különböztethetjük meg:

Az *előregedő falvak* esetében a legjellemzőbb tendencia a fiatalok városokba áramlása, illetve a térség prosperáló centrumai felé való elvándorlása. A hagyományosan paraszti életmódot folytató idősebb réteg helyben marad, ezért érdekelt az egészségügyi ellátás és a lokális szolgáltatások minél magasabb szintű működtetésében.

A *szociális indíttatású vándorlás célterületeiként* szolgáló településeken nagy arányban vannak jelen azok a lecsúszott családok és egyének, akik – elsősorban városi (ipari) – munkahelyüket elveszítve lakhatási költségeik mérséklése, illetve a mezőgazdasági termelésben rejlő feltételezett lehetőségek miatt (visszatörődés) választották lakóhelyként az alacsony ingatlanárakkal jellemezhető falvakat. Ezek a rétegek csapdahelyzetbe kerültek: a munkalehetőség hiánya és az értékesíthetetlen falusi ház miatt beszorulnak az adott településre; a szociális támogatások kiszélesítésében érdekeltek.

A *gettósodó falvakban* a lakosság nagyobb hányadát teszik ki a hagyományosan magas termékenységi mutatókkal jellemezhető, alacsonyan képzett cigány népességhez tartozó csoportok.¹⁷ A népességcsere hátterében nem egyértelműen a cigányság beköltözése áll („white flite” effektus); a nem cigány lakók elköltözése jellemzően előbb megkezdődött a szocialista időszak centralista fejlesztési politikájának következményeként.¹⁸ A fiatal korstruktúrájú falvakban nagy a munkanélküliség és magas a szociális ellátórendszerből élők aránya. A gettósodó települések a legtöbb esetben nem különböztethetők meg egyértelműen a szociális vándorlás célterületei-

¹⁶ KOVÁCS Katalin: *Vidéki kaleidoszkóp: eltérő esélyek, eltérő remények az uniós csatlakozás előtti vidéki Magyarországon*. In: VI. Falukonferencia. A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. Szerk. KOVÁCS Teréz. Pécs, 2003. 53–66.

¹⁷ LADÁNYI János: *Leselejtezettek*. Budapest, 2012. 157–195.

¹⁸ BOROS Julianna: *A települési szegregáció feltételezett okai és következményei*. Acta Sociologica (2011) IV/1. 97–111.

tól, a lakosság igényei mindkét esetben a munkahelyek kialakítása, a szolgáltatások fejlesztése és a szociális juttatások bővítése irányába mutatnak.

A *hasadt társadalmú falvak* alkotják a hátrányos helyzetű települések legtöbb konfliktussal terhelt csoportját. A tradicionálisan paraszti tevékenységet folytató, előregedő népesség mellé – az olcsón megvásárolható, üresen maradt parasztházakba – eltérő kultúrájú családok költöznek. Körükben magas az alulképzettek, a munkanélküliek, a sokgyermekesek és a romák aránya. A különböző szocializáció, a heterogén érdekek és a deviáns viselkedés falvakra jellemző trendjei (például a megélhetési bűnözés) miatt komoly ellentétek alakulhatnak ki az egyes rétegek között.¹⁹

A migrációs trendek aktivizálódása miatt a falusi társadalom nyitott, mozgásban lévő rendszer. A segítségnyújtás, kölcsönös támogatás lehetőségét biztosító rokoni, szomszédi kapcsolatok felbomlanak, az állandóság hiánya miatt nem épül ki a megfelelő szintű bizalom, amely megalapozhatná a kölcsönös segítségnyújtásra és szolgáltatásokra épülő társadalmi tőke használatának lehetőségeit.²⁰

Az értékrend és a közhangulat változásai

A helyi társadalom szerkezetének eróziója (aktív, motivált fiatalok hiánya) összekapcsolódik a családok gazdasági sikertelenségével, a családfők kudarcával és tehetetlenségével. A pesszimizmus és a kiszolgáltatottság érzése valós gyökerekből táplálkozik: az itt élők számtalanszor tapasztalhatták meg, hogy önerőből keveset javíthatnak sorsukon, s az életüket meghatározó feltételekről magasabb szinten születnek – őket jellemzően hátrányosan érintő – döntések.²¹ A peremhelyzetben lévő településekre jellemző „negatív légkör” bemutatása elsősorban az Ormánságban készített interjúkra támaszkodik.

Több interjúalany számolt be a gyengülő szolidaritásról,²² az összetartás, kölcsönös segítségnyújtás hiányáról: „Mindenki el van foglalva a saját bajával...”; „Az a korosztály, akik összefogtak, már kiöregszenek...”; „Inkább

¹⁹ KOVÁCH K.: *Polarizálódás... i. m.* 141–152.

²⁰ Vö. FÜZÉR Katalin – GERŐ Márton – SIK Endre – ZONGOR Gábor: *Társadalmi tőke és fejlesztés. In: Társadalmi riport... i. m.* 335–350.

²¹ BOGNÁR László – CSIZMADY Adrienne: *A falvak helyzete – közhangulat falun.* In: *Nemzetfelfogások... i. m.* 36–41.

²² Vö. KOVÁCS Gusztáv: *Solidarity between Generations in the Family. Opportunities and Obstacles.* In: *ET-Studies* 2012/1. 63–77.

bezárkóznak az udvaron belül a családok most. Mindenki félti a saját kis meglévő dolgait." A kölcsönös közösségi támogatás diszfunkcionalitása gyakran rosszindulattal, bizalmatlansággal párosul: „Nagyon elterjedt az irigység, hogy neki honnan, meg miért van, és őneki meg miért nem...” Mások a materialista értékek dominanciájára hívják fel a figyelmet: „Csak olyanban fognának össze, amiből jövedelmet látnának...”

A személyes, szomszédi konfliktusok legfontosabb okának a szegénységet, a passzivitást és az elkeseredettséget tartják a települések első emberei: „A múltkor is az egyik munkanélküli nekiment a másiknak, hogy miért ő lett fölveve közmunkára.”; „... ha mindenki rendesen keresne, és tisztességesen meg tudna élni, akkor az ilyenekkel nem foglalkoznának, hogy átlóg az ág a kerítésen, meg ilyesmi...”

A paternalista gyakorlat és az inaktivitás együtt eredményezi a motiválatlanságot, a közösségi feladatvállalás hiányát. Több polgármester panaszkodik a rendezvények, települési programok szervezésének nehézségeiről a bevonható emberek hiánya miatt. Rendszerint a programok látogatottsága is alacsony. A legtöbb települési vezető támaszkodhat néhány elkötelezettebb kulcsemberre (képviselőtestületi tagok, esetleg aktívabb közmunkások): „Van egy szűk kis csapat ... ők megcsinálják a maguk dolgát; meg van, aki a másikra vár, meg másra mutogat, hogyha a szomszéd nem söpri el a járdáját, akkor én sem.”

A településeken belüli bűnözést (főként kisebb-nagyobb lopások) az interjúalanyok fontos, a lakosságot megosztó problémaként érzékelik. Az elkövetőket többnyire ismerik: falvanként jellemzően egy-két családot gyanúsítanak, de gyakran tulajdonítják a lopásokat más, közeli településről érkező tolvajoknak.

Az ormánsági kistelepülések társadalmában fontos konfliktusforrást jelent a hátrányos helyzetű családok nagyfokú instabilitása. A „szegénység kultúrája”²³ e megnyilvánulásának hátterében a tartós inaktivitás áll, illetve az a tény, hogy férfiak állandó munkahely és rendszeres jövedelem hiányában képtelenek ellátni tradicionális szerepeiket. Ez a jelenség nem csak a szülők, de a gyermekek körében is ellentétek forrása lehet.

A kisebb településeken a közösségképződést megalapozó fontos tényező az elsődleges kapcsolatok gyakorisága: az emberek személyesen

²³ LEWIS, Oscar: *A szegénység kultúrája*. Kultúra és közösség 1988/4. 94–105.

ismerik egymást. A fenti jellemzők és tendenciák fényében azonban a konfliktusokkal terhelt személyes kapcsolatok a közösségi jellegű társas formációk kialakulásának ellenében fejtik ki hatásaikat. Nagyon kevés példát találunk a település érdekében az ellentéteken felülemelkedni tudó kulcs szereplők kooperációjára. Az erodált társadalomszerkezet és a szociális problémák komoly gátját képezik a lokális konszenzus kialakulásának.²⁴

A leszakadó falvakban élő családok „társadalmi csapdái”

A szegénység, a kiszolgáltatottság, az információhiány és a tehetetlenség olyan magatartásformákat alakít ki, amelyek a rövid távú túlélés érdekében felélik, feláldozzák a felzárkózás, felemelkedés alapjait, ezeket a situációkat nevezzük társadalmi csapdáknak:

„A társadalmi csapda olyan hibás, a társadalom ellenőrzése alól kicsúszott automatizmus, amely egy adott társadalmi dilemma rossz, szűken önérdekű megoldásának következtében alakul ki, s amely a döntést hozók szándékával ellentétes eredményre vezet: ahelyett, hogy a megszerezni kívánt javakhoz hozzájuttatná őket, megfosztja őket e javaktól, vagy lehetetlenné teszi számukra e javak megszerzését.”²⁵

A szegénységben élő kistelepülési népesség életét sokkal inkább a kényszerek, mint a lehetőségek határozzák meg. A választható alternatívák közül gyakran kerülnek előtérbe azok a megoldások és stratégiák, amelyek összességében előnytelenül befolyásolják a falusi családok életlehetőségeit, és gyengítik a helyi társadalom szervezethez és öngyógyítási képességét.

Paternalizmus, passzivitás

A segélyezés, a szociális juttatások feletti rendelkezés lehetősége a polgármester számára kiemelt hatalmat és tekintélyt biztosít a deprivált csoportok körében. Az interjúk tanulságai alapján a legtöbb kistelepülési polgármester számára a helyi népesség alapvető szükségleteinek kielégítése, a rászorulókról való gondoskodás jelenti a legfontosabb feladatot. A paternalista vezető – szerepének és hatalmának tudatában, tapasztalatainak birtokában – nem vonja be a helyi társadalom más csoportjait és tekintélyszemélyeit a település

²⁴ RAGADICS Tamás: *Integrációs és szegregációs folyamatok a hátrányos helyzetű magyarországi kistelepüléseken*. In: Együttműködés – versengés. Szerk. RAB Virág – DEÁK Anita. Budapest, 2010. 244–255.

²⁵ HANKISS Elemér: *Társadalmi csapdák*. In: UÓ: *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest, 1983. 7–71.

életével kapcsolatos döntésekbe, nem kér és vár tanácsot sem; az esetlegesen megjelenő kritikát támadásként értelmezi. A társadalom peremén élőknek szükségük van az önkormányzati támogatásokra, s nem igénylik a közügyekben való részvételt: a korábbi időszakokban – különösen a kádári puha diktatúra idején – megvalósult politikai szocializáció során rögzültek azok az antidemokratikus, individualista minták, amelyek gátolják az aktív civilségen alapuló közösségi társadalom kialakulását.²⁶

Az állampolgári passzivitást erősíti a hátrányos helyzetű térségekben élő népesség alacsony iskolázottsági szintje, gazdasági problémái és kiszolgáltatottsága. A falusi emberek hozzászótkak, hogy felettük döntenek a sorsukról, nem is gondolkodnak más alternatívában.²⁷

A paternalizmus és passzivitás rövid távon előnyösnek tűnik; az egyeztetés nélküli kormányzás gyorsabb és egyszerűbb: a polgármester gondoskodást nyújt, cserébe lojalitást és nyugalmat kap. Hosszabb távon azonban leépülnek, vagy ki sem épülnek a helyi társadalom tagjaiban a közösségi és döntési kompetenciák, valamint a felelős, felnőtt állampolgári tudat. Az emberek nem érzik magukénak az önkormányzati döntéseket, nem természetes számukra az esetleges helyi programokban, projektekben való részvétel, így a kívülről jövő fejlesztések alacsonyabb hatékonysággal valósulnak meg, s nem válnak fenntartható, az életminőséget erősítő, a lokális társadalmat építő tényezővé. Az öngondoskodás képessége fokozatosan elvész.²⁸

A paternalista polgármester ugyanakkor nagy terhet és felelősséget hordoz.²⁹ A forráshiányos településeken korlátozottak a szociálpolitikai eszközök, s számos olyan makrotársadalmi tényező ronthatja a lakosság életlehetőségeit, amelyekkel szemben a helyi hatalom tehetetlen.³⁰ Az

²⁶ HANKISS Elemér: *Közösségek válsága és hiánya*. In: Uő: Társadalmi csapdák. Diagnózisok. Budapest, 1983. 205–245.

²⁷ BOGNÁR – CSIZMADY: *i. m.* 36–41.

²⁸ Az öngondoskodás elvesztését jól szemléltetik a közmunka-programok hatásai. A polgármester közmunka keretei között szervezi meg a település tereinek, utcáinak virágosítását, tisztán tartását. Ezt a feladatot korábban az ott élők végezték a házuk előtti utcaszakaszon. Több éves közmunkaprogramot követően a lakókban tudatosodik: a közterületek rendezése az önkormányzat feladata, a munka elvégzői pénzt kapnak. Amikor a közmunkára fordítható források apadásával az önkormányzat már nem tudja finanszírozni ezt a tevékenységet, az ott élő emberek már nem tekintik kötelességüknek, hogy ellenszolgáltatás nélkül elvégezzék a házuk előtti árok kotrását, illetve a gyepek rendezését.

²⁹ RAGADICS: *Társadalmi csapdák... i. m.* 39–48.

³⁰ KOVÁCH I.: *i. m.* 155–156.

„infantilizmusra” és passzivitásra szocializált csoportok³¹ a segélyezés viszszaesésében, életkörülményeik romlásában a polgármester alkalmatlanságát és kudarcait látják. A támogató légkör hiánya, valamint az anyagi és a humán erőforrások szűkössége miatt a leszakadó kistelepek polgármesterei körében gyakori a kiégés.

Eladósodás, a pénz beosztásának problémái

Az adósság valódi csapdaként nehezedik több, szegénységben élő családra. A sikertelen befektetések, vállalkozások vesztesei, az állásukat elvesztett, tartalékaikat felélő csoportok, a nehéz helyzetbe került családok, a háztartáshoz szükséges tartós fogyasztási cikkek vásárlók gyakran kerülnek válsághelyzetbe, így kölcsön felvételére szorulnak. A kölcsön rövidtávon segít megoldani a felmerülő problémákat, beszerezni a nélkülözhetetlen (vagy annak tűnő) eszközöket, illetve rendezni a tovább nem halasztható kifizetéseket.

A szegénységben élők – alacsony jövedelemszintjük miatt – gyakran kényszerülnek a szokásosnál magasabb kamattal terhelt hitelügyletekbe. A hátrányos helyzetűek kiszolgáltatottsága sokaknak hoz komoly jövedelmet. Az alulképzett, nem megfelelően informált, a jövő racionális tervezésére képtelen népesség körében magas az eladósodottak aránya. A jobb megélhetés reményében felvett összeg többszörösét kérik vissza a különböző bank- és hitelintézetek, illetve kölcsönügyletekre szakosodott uzsorások, több generációra ellehetetlenítve ezzel a szegénységben élő családokat. Közülük néhányan – fedezetként használt házuk lefoglalásával – lakhatásukat is elveszítik. A felvett pénz tehát ideiglenesen segítséget jelent, hosszabb távon azonban a magas kamatok megakadályozzák a hátrányos helyzetből való kilábalást, tovább mélyítik a rászoruló családok nyomorát és kilátástalanságát.

A mobilitás hiánya, a beszűkülés és elszigeteltség csapdája

A munkanélküliség, a tartós inaktivitás nem csak a megélhetésre fordítható források visszaesését hozza magával, de az önbecsülés csökkenésével és a kapcsolati háló beszűkülésével is jár. A jövedelmi szegénység állapotára adott természetes reakció a fogyasztás visszafogása: a család csak az alapvetően szükséges fogyasztási cikkek vásárlja meg, ezek pedig – jellemzően a városi üzletek, bevásárlóközpontok árszínvonalánál magasabban –

³¹ HANKISS Elemér: *Az infantilizmusról*. In: Uő: *Társadalmi csapdák...* i. m. 301–333.

elérhető a falvakban is kisebb boltokban vagy mobil árusoknál.³² A rossz közlekedési helyzetű kistelepülésekre jellemző, hogy a deprivált csoportok beszorulnak a falvakba: drága a közlekedés és sem a munkahely, sem pedig más desztináció nem motiválja a városba való ingázást.³³ A településen kívüli szálak meggyengülnek, így leépülnek azok a kapcsolatok, amelyek segíthetnék a válságból való kilábalást, a hatékonyabb munkaerő-piaci érvényesülést. Csökken a hasznos információhoz jutás lehetősége is.

A tartós munkanélküliség – hosszabb távon – a munkaképesség elvesztésével jár: leépülnek a korábban megszerzett készségek és kompetenciák. Az alacsony végzettséggel és gyenge kapcsolati hálóval rendelkező férfiak jelentős része – szocializációjuk hiányosságai miatt – nem képes önerőből kilábalni az inaktivitás válságából. Családfenntartói szerepük elvesztése önbecsülésük gyengülését is jelenti. Amennyiben nincs lehetőségük jövedelem-kiegészítő tevékenységet folytatni, illetve új szerepeket átvenni (például háztartás, gyermekek gondozása) passzivitásuk rögzül. Kompenzációként különböző függőségek jelentkezhetnek körükben (alkoholizmus, játékszenvedély stb.), illetve gyakran erőszakossá válnak. A nők jellemzően hatékonyabban kezelik a szegénység problémáját, szerepük erősödik a marginalizálódott háztartások pénzügyeinek kezelésében, ugyanakkor erősebben érinti őket a személyes fogyasztás visszaszorítása is.³⁴

A szegénység kultúrája

Az Oscar Lewis által leírt jelenség³⁵ elemei nyomon követhetők a leszakadó falvakban élő hátrányos helyzetű népesség életmódjában. Az ormánsági kistelepüléseken adottak azok a negatív feltételek, amelyek szerepet játszanak a szegénység kultúrájának kialakulásában: a generációkon át öröklődő tartós depriváció, a kirekesztettség és létbizonytalanság. Az érintett csoportok viselkedésére jellemzőek az intenzív családi, rokoni, baráti kapcsolatok, az indulatok gyors levezetése. Szűkös bevételeiket gyakran fordítják – a többségi társadalom számára illogikusnak tűnő módon – élvezeti cikkekre,

³² A helyi kiskereskedők az alacsony keresletre kínálatuk és nyitva tartásuk szűkítésével, illetve az árak emelésével reagálnak; így a kistelepülésekre beszorult szegénység kisebb vásárlóerejű magasabb áron jut az alapvető élelmiszerekhez és a szükséges fogyasztási cikkekhez (RAGADICS: *Társadalmi csapdák... i. m.* 44–45).

³³ JUHÁSZ Pál: *Falusi társadalom*. In: *Nemzetfelfogások... i. m.* 42–50.

³⁴ KOVÁCH I.: *i. m.* 165–166.

³⁵ LEWIS: *i. m.* 94–105.

alkoholra, esetleg könnyebben hozzáférhető, a középosztályi életmódhoz köthető státuszszimbólumokra (például új mobiltelefon, háztartási eszközök stb.). Ha lehetőségük engedi, hitelt is vállalnak azért, hogy hozzájussanak a termékekhez, nem számolva annak hosszú távú következményeivel. A jelennek élés segít abban, hogy a leszakadó csoportok elviseljék nehéz, gyakran elkésérítő helyzetüket, megóv a kétségbeeséstől, a teljes reménytelenségtől. A kialakult mentalitás ugyanakkor csapdaként tart fogva: tartósítja a kirekesztettséget, a függést, megakadályozza a távlati tervezést, és a körülmények esetleges javulásából fakadó lehetőségek kiaknázását.³⁶

A negatív minták továbbadása; a családi és iskolai szocializáció problémái

A leszakadó kistelepüléseken élő szegény családok számára az iskolarendszerben való sikeres előrehaladás lehetne a következő generáció kitörésének, integrációjának útja. A falusi oktatásnak a társadalmi esélyek kiegyenlítődében játszott szerepe jelentősen visszaszorult az elmúlt években. A háttérben álló bonyolult összefüggésrendszer elemei közül meg kell említenünk a 2000-es évek közepének iskolabezárásait és intézmény-összevonásait, a pedagógusok képzésének hiányosságait, a tanári pálya presztízsének csökkenését éppúgy, mint a szegény falvak iskoláinak gettószódását, illetve a cigánygyermek iskolai kudarcait.³⁷

Az ormánsági települések iskoláiban a pedagógusokkal készített interjúk alapján körvonalazódnak a hátrányos helyzetű aprófalvas térségek oktatási intézményeinek „csapdái”:

- Az intézmények összevonása elősegíti a költséghatékonyabb működést és racionalizálja a pedagógusok alkalmazását, és az oktatási eszközök felhasználását, ugyanakkor korán kiemeli megszokott, biztonságos közegükből a gyermekeket, illetve növeli a tanulók agresszióját, gyengíti iskolai teljesítményüket.
- A falusi elithez és a középrétegekhez tartozók szűk csoportja – gyermekeik életésélyeinek növelése miatt – színvonalasabbnak tartott, több lehetőséget (például nyelvtanulás, informatika) kínáló városi intézményekbe írta át gyermekeit, vállalva az utazással járó költségeket. Ez a stratégia hozzájárul a kistelepülések iskoláinak szegregációjához, s tovább szűkíti a hátrányos

³⁶ RAGADICS: *Társadalmi csapdák... i. m.* 45–47.

³⁷ KOVÁCH I.: *i. m.* 159–163.

helyzetű gyermekek számára a pozitív, hatékony tanulási és alkalmazkodási minták átvételét a kortársak között megvalósuló szocializáció keretei között.

A szegénység kultúrájában élő családok felnőtt tagjai nem csak a gazdasági érvényesüléshez és társadalmi előrelépéshez szükséges mintákat és motivációt képtelenek átadni gyermekeiknek, de a többségi társadalom által elvárt, a mindennapi élet megfelelő szervezéséhez szükséges normákat sem. Ezért kiemelten fontos a leszakadó, marginalizálódott családok komplex, a szociális juttatásokat és munkaerő-piaci ösztönzőket kiegészítő támogatása (például oktatás, fejlesztés, tanácsadás, mentorálás stb.), az öngondoskodáshoz szükséges kompetenciák kialakítása és fejlesztése.

Összegzés

A rendszerváltozás óta Magyarországon – ahogy a térség más államaiban is – erősödött a szakadék az urbanizált területek és a vidéki települések között. A magyarországi szegény háztartások kétharmada hátrányos munkaerő-piaci helyzetű, fejletlen infrastruktúrával rendelkező falvakban és kisebb városokban él. A kistelepülések népességének harmada számára esély sincs a felzárkózásra, a válsághelyzetből való kikerülésre.³⁸ Magas a szociális ellátórendszerből élők aránya, a felnőttek jelentős részére jellemző a beszűkülés, a passzivitás és a pesszimizmus. Ezt a folyamatot az állami-önkormányzati gyakorlat is erősíti paternalizmusával. Sokan eladósodtak, a hitelek kifizetése nyomasztó, megoldhatatlannak tűnő problémát jelent. A hátrányos helyzetű csoportokra számos olyan viselkedési mód, illetve stratégia jellemző, amelyek negatív hozadékaikkal tovább mélyítik az egyének és családok problémáit, s hosszabb távon megakadályozzák a válságból való kilábalást. A sikertelenséget rögzítő, negatív minták átadásával a hátrányok generációkon keresztül konzerválódnak, mélyülnek.

A hátrányos helyzetű falvak lokális társadalmában jelentkező nehézségek és konfliktusok vázlatos áttekintésének eredményeként leszögezhetjük: a szociális problémák összekapcsolódnak, halmozódnak, egymást erősítik; hatékony kezelésük ezért csak az összefüggések rendszerének feltárásával, komplex módon valósulhat meg. A gazdasági központoktól távol fekvő kistelepüléseken – a negatív migrációs trendek miatt – kevés az aktív, motivált,

³⁸ KOVÁCH I.: *i. m.* 157–158.

a település érdekében tevékenykedő szereplő. A kistelepülések sokfélesége, a falvak útpályáinak differenciálódása ugyanakkor szükségessé teszi a „tekintélyszemélyek” bevonását a leszakadó falvak lakosságának érdekében végzett terület- és településfejlesztési tevékenység során. A fentiek fényében – állami és önkormányzati szinten egyaránt – fontos és szükséges a helyi társadalom kohézióját, a közösségi aktivitást és az állampolgári részvételt erősítő módszerek alkalmazása a hagyományos paternalista stratégiákkal szemben.

Tamás Ragadics: Familien in den rückständigen Kleinsiedlungen

Das Leben der Bewohner der unterfinanzierten, benachteiligten ungarischen Kleinsiedlungen wird durch zahlreiche Fallen bestimmt, die sich aus falschen Entscheidungen und Strategien ergeben. Die Gründe, die im Hintergrund der Konflikte und Schranken stehen, verbinden sich, und sie können aus eigener Kraft nicht behandelt werden. Die entsprechenden örtlichen Dienstleistungen fehlen, der Verkehr ist schwer, die Arbeitslosigkeit ist hoch. Die Abwanderung der aktiven, gutgebildeten, jungen Bevölkerung erfolgt oft parallel mit dem Zustrom der deprivierten Gesellschaftsschichten. Die Solidarität schwächt sich ab, die Menschen sind desillusioniert, unmotiviert, passiv. Die Anzahl der lokalen Initiativen, die von unten kommen ist niedrig. Es gibt zu wenige örtliche Personen, die im Interesse der Gemeinschaft auftreten. Die Segregation ist in den Kleinsiedlungen an den Randgebieten des Landes, wo es meistens Kleindörfer gibt fortgeschritten, und der Anteil der Menschen, die in Armut leben ist groß.

Dieser Vortrag möchte einerseits die Veränderungen und Umstände, die das Leben der Familien in benachteiligten Dörfern bestimmen vorstellen, andererseits stellt er charakteristische Fallensituationen vor: solche Strategien, die das Überleben helfen und kurzfristig die Lösung des Problems fördern, langfristig aber die Lebensqualität der in Armut lebenden dörflichen Familien noch verschlimmern.

Die Skizze des Vortrages

I. Die charakteristischen Probleme der Kleinsiedlungen, die weit von den Zentren liegen:

- Mangel an Arbeitsmöglichkeiten
- ungünstige Verkehrssituation
- fehlenden finanziellen Quellen bei den Selbstverwaltungen
- Mangel an örtlichen Dienstleistungen, beziehungsweise deren Abbau
- negative Migrationstrends (Differenzierung)

II. Die Veränderungen, die die Familien betreffen:

- Migration (Mangel an Beständigkeit)
- Die Nachbarn, Verwandten ziehen weg (charakteristischerweise wegen der Arbeitssuche).
- Der „white flite“ Effekt (Flucht aus dem Getto - von den Landschaften, wo es viele Zigeuner gibt ziehen die nicht Zigeuner weg.
- Abwanderung, die einen sozialen Grund hat (Die Familien versuchen ihre schwere Lebenssituation dadurch zu lösen, dass sie ihre Wohnung und ihre Immobilien verkaufen, und in eine andere Wohnung von niedrigerem

Niveau, bzw. in eine andere Siedlung, die eine schlechtere Lage hat umziehen.)

-Verarmung

-Mangel an ständiger Arbeit (man übt Gelegenheitsarbeiten, Schwarzarbeit aus, um für den nötigen Lebensunterhalt zu sorgen, bzw. bei einigen Familien erscheint die Kriminalität, als Quelle des Lebensunterhaltes)

-Das zentrale Versorgungssystem drängt sich in den Hintergrund. (die verarmten Selbstverwaltungen können die Familien, die in Notlage geraten sind nicht entsprechend unterstützen. In der letzten Zeit wurde auch die staatliche Unterstützung verringert.)

- Die Abschwächung der gemeinschaftlichen Transfere (Es kommt immer seltener zu gegenseitiger Hilfeleistung – manchmal verstärkt sie sich aber eben wegen der Armut.)

-Schulden (Erscheinen der Wucherer)

III. Weitere Veränderungen, die die Familie betreffen:

-Neues Mittelalter (Paternalismus – man sucht Obhut bei dem Bürgermeister, der die finanziellen Unterstützungen verteilt, oder bei dem starken örtlichen Unternehmer.)

-Pessimismus (Unfähigkeit, das eigene Schicksal zu lenken)

-Misstrauen, Neid (gegenüber den Menschen, die sich in einer ähnlichen Lebenssituation befinden, anstatt sich zusammenzutun)

-Passivität

Konflikte der familiären Rollen, Labilität der Beziehungen (Wegen der finanziellen Probleme gibt es viele Konflikte in den Familien, die arbeitslosen Männer erfüllen ihre klassische Rolle in den Familien schwer.)

-Die Trends, für die Kinderplanung charakteristisch sind. (Es ist charakteristisch, dass man mehrere Kinder plant, die Kinderlosigkeit als Ausweg aus der Armut erscheint seltener.)

- Probleme der Sozialisation

IV. Gesellschaftliche Fallen

„Die gesellschaftliche Falle ist ein fehlerhafter Automatismus, der nicht mehr unter der Kontrolle der Gesellschaft steht. Sie entsteht als Folge der falschen und eng eigennützigen Lösung eines gesellschaftlichen Dilemmas. Diese Lösung führt zu einer Folge, die im Gegensatz zu dem Willen der Entscheidungsträger ist: anstatt dass es ihnen den Zugang zu den Gütern sichern würde, nimmt es ihnen die Güter weg, oder macht ihnen unmöglich, die Güter zu erwerben.“ (Hankiss 1983)

Benachteiligte Lage – die Verbindung von nachteiligen Situationen

V. Fallen (Beispiele)

-Schulden (Das geliehene Geld hilft provisorisch, langfristig verhindern aber die hohen Zinsen, dass man aus dieser benachteiligten Situation herausbricht.)

-inaktiver Status (Die langfristige Arbeitslosigkeit führt zur Arbeitsunfähigkeit.)

-Mangel an Mobilität (Einengung)

-Gemeinschaftliche Passivität (fehlendes Netz der Kontakte)

-Die Kultur der Armut (Es hilft das Überleben, aber untergrabt die Zukunft.)

-Die Probleme des Geldverdienens: schneller Erwerb von Erlebnissen ohne Einteilung des Geldes (Alkohol, Zigaretten), ohne Reserven

-Fehlende Planung: wegen der unsicheren Zukunft verliert man die Fähigkeit langfristig zu planen.

-Instabile familiäre Beziehungen (Probleme des Vater-Bildes: arbeitslos, Alkoholiker)

Vermittlung von Mustern (negative Muster, die sich Generationen hindurch befestigt haben)

Also die „Aufrechterhaltbarkeit“ der Nachteile verwirklicht sich. (und auch ihre Verstärkung)

VI. Die Möglichkeiten der kirchlichen Hilfeleistung:

-Aktives Glaubensleben organisieren (Hoffnung, die Rolle der Gemeinschaften)

-Soziale Unterstützung (das staatliche Versorgungssystem und das Versorgungssystem der Selbstverwaltungen ergänzend)

-Mentalhygiene (Mentale Probleme kommen oft vor – bei den Männern ist der Alkoholismus, bei den Frauen die Medikamentenabhängigkeit eine häufige Erscheinung.)

-Beratung („anwesend sein“ – die geistliche Person als helfender Intellektueller)

-Betätigung des Kontaktnetzes (Organisierung der äußeren Hilfe, die Betätigung des eigenen Kontaktnetzes im Interesse der bedürftigen Familien)

SZÜCS ATTILA ANDRÁS

INTÉZMÉNYES KERETEK KÖZÖTT GONDOZOTT IDŐSEK CSALÁDI KÖTELEKEINEK SZEREPE

Bevezető

Az új évezredben a szociális politika mezosztintjén új stratégiákat kell megfogalmazni az idősekről való gondoskodással kapcsolatban. Európa és Magyarország a jóléti társadalmak időszakában – már-már klisé, de – előregedőben vannak. A társadalmi struktúra átrendeződött, idősödő nemzet és kontinenssé váltunk. Az időspolitikai olyan kérdéseket vet fel, amelyek korábban elő sem kerültek, vagy ha fel is vetődtek, egészen más összefüggésben kellett rájuk választ adni. Nem pusztán megnövekedett az idősek aránya, de más helyet is foglalnak el a társadalomban, más az egészségi állapotuk, más igények fogalmazódnak meg irányukból, és környezetük felől is. Ennek a szerteágazó témának most egy igen kis metszetét emelem ki, és csak azokkal az idős emberekkel foglalkozom, akiknek gondozása intézményes keretek között történik, és az ő helyzetükön belül is a családi kötelek szerepére fókuszálok. Tanulmányomban két szempontot párhuzamosan vizsgálva haladok a konklúzió felé. Egyfelől az idősek mai társadalmi helyzetét a történeti alakulás felől közelítem meg – megmutatva közben a jelenlegi intézményi gondozás struktúrájának kialakulását – másfelől a családban betöltött szerepüket és annak változását vizsgálom.

Az időskérdés mint probléma

Az idősek társadalmi arányának növekedése komoly feladat elé állítja a kormányzatokat. Egyrészt radikálisan növekszik a gazdaságilag inaktívok száma, ami a konjunktúrában is komoly GDP visszaesést eredményez, másrészt a születéskor várható élettartam növekedésével jelentősen nő az időskorúak aránya.¹

¹ WALKER, Alan: *Öregedés Európában - kihívások és következmények*. Esély, 1996. 6. 50–53.

Mindezek a fejlődő és fejlett országokban egyaránt érvényes problémák. Az Európai Unió a tagországokban az életminőség javítását alapvető célként tűzte ki, aminek egyenes következménye és egyértelműen pozitív hozadéka, hogy a születéskor várható élettartam növekszik.²

Az időstársadalom egészségi állapota azonban nagyon különböző. Egyesek az adott társadalomban meghatározott nyugdíjkorhatárt sem érik el aktívan, mások nyugdíj mellett is hosszú ideig dolgoznak még és ezt követően is aktív életet tudnak élni a munkától már visszavonultan, de jó egészségi állapotban. Állapotuktól függően differenciált szükségleteik vannak. Az egészségi állapot jelentősen befolyásolja a munkában való részvételt, valamint a mindennapokban az önellátásra való képességet. Az idősekről való gondoskodás a családi környezettől függően hárul a társadalomra.

A család átalakulásának hatása az idősek helyzetére

Az idősekről való gondoskodás színtere évszázadokig a család volt. A közvetlen rokonsági, vérségi kapcsolatok primer módon kijelölték és morális kötelezettségként előírták, hogy a gondoskodás a családban történjék. Természetes volt a többgenerációs együttélésben, hogy a családot az idősebb generációk irányították tapasztalatuk adta tekintélyük révén.³ Az együttélésben különösebb teherterhelés nélkül gondoskodtak az idős koruk folytán már segítségre szoruló, vagy akár betegségekkel küzdő családtagokról. A jelenlegi intézményes ellátás iránti igény növekedése nagyrészt a kettős öregedés jelenségének köszönhető. Az életkörülmények alapvető javulása, valamint az orvoslás fejlődése miatt az időskor hosszabb lett. Az idősek olyan betegségekkel küzdenek, amelyek megfelelő orvosi ellátás, igény szerinti ápolás mellett hosszú életkort engednek meg. A korábbiakhoz képest azonban jelentősen megnyúlt az az időszak, mikor kisebb, vagy nagyobb mértékben segítségre szorulnak a mindennapi élethez, illetve önellátásra már képtelenné válnak. Vannak köztük, akik állandó, akár napi kontrollra szorulnak, mások mozgásukban válnak akadályozottá. Nagy számban vannak azonban azok is, akik fizikai szükségleteiket azért nem tudják

² SZALAI Júlia: *Időskorúak bentlakásos ellátása – gondolatok a nyugat-európai tapasztalatok tükrében*. Esély, 1998. 5.

³ IVÁN László és tsai.: *Életmód, személyiség, életstílus, idősödés*. In: *Időskorúak a mai Magyarországon*. Budapest, 1999.

kielégíteni, mert mentális problémákkal küzdenek, vagy éppen a mai kor jelentős, idős korban igencsak gyakori betegségével, a demenciával.

A családok atomizálódásával párhuzamosan az idősök egyre több segítségre szorulnak. A kor változásai egyre kevésbé teszik lehetővé, hogy gondozásuk a családban történjen meg. A társadalmi változások okaiként jelölhető meg az európai társadalmak – köztük a magyar – heterogenizálódása, a (többgenerációs) nagycsaládok felbomlása, a nők munkaerő piaci helyzetének jelentős javulása. Mindezek mellett elmondható, hogy az időskori szükségletek is differenciálódtak,⁴ és az ezt belátó államoknak többretű választ és segítséget kellene nyújtaniuk időskorú polgáraik szerteágazó igényeire. Az idősöknek számtalan olyan problémájuk van, amit otthoni körülmények között, a megfelelő családi, személyi feltételek mellett sem lehetne megoldani. A család atomizálódása mellett a kisközösségek felbomlása mentális állapotukat tekintve nehezíti az idősök életét. A városban élők nagyrészt elszigetelődnek egymástól, nyugdíjba vonulás után nem találnak maguknak a környezetükben társaságot. A faluközösségek is átalakultak. Elmagányosodás jellemzi az idősöket, egyfelől családtagjaiktól való eltávolodásuk, másfelől a saját korosztályuktól való elszigetelődés miatt. A nagycsaládok idején a társadalomban megvolt az idős emberek helye, az atomizálódott társadalmakban ez jelentősen megváltozott. Nem kapnak a közösségtől egyértelmű szerepet az idősök, hanem egyénenként, nekik maguknak kell megtalálniuk helyüket a környezetükben.

Idősellátás Magyarországon

Magyarországon az idősök ellátása terén az első mérföldkő az 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásról, illetve annak végrehajtási rendelete, a Szociális és Családügyi Minisztérium 1/2000. számú rendelete a személyes gondoskodást nyújtó szociális intézmények szakmai feladatairól és működésük feltételeiről. Az 1993-ban született törvényt⁵ a magyar idősgondoskodás és szociális politika sarokpontjának mondhatjuk. Ekkor született meg az első, mindenre kiterjedő válasz a szociális igények, és azon belül az idősellátás tekintetében.

⁴ FARKAS Gabriella: *A hagyományos ápolástól az otthoni ápolás kialakulásáig: nemzetközi és hazai ápolástörténeti áttekintés.* http://www.eski.hu/new3/kiadv/nover/2003/2003_03.htm

⁵ Részletesen elemzi: BAGYINSZKI Zoltánné – KOVÁCS Ibolya – PÉNTÉK Beáta: *Idősök szociális ellátása.* Budapest, 2004. 59–87.

A tartós bentlakás az idősek segítésének legkomplexebb ellátási területe. A hatályos törvények szerint ma Magyarországon alapvetően azok a személyek szerezhetnek jogosultságot idősotthonbeli elhelyezésre, akiknek gondozási szükséglete eléri, vagy meghaladja a napi négy órát. A szolgáltatás olyan előrehaladott korú embereknek van fenntartva, akik egészségi állapotuk, kapcsolatrendszerük, mentális helyzetük miatt nem jutnak olyan szolgáltatáshoz, ami biztosíthatná, hogy életminőségük megmaradjon, illetve ne romoljon tovább.

Ebben a helyzetben a rászorultak nem képesek magukat saját környezetükben ellátni, így tartós, többnyire élethosszig tartó elhelyezést kapnak segítségül. Az ellátás teljes, egész napszakos, ápolást, gondozást biztosító intézményben történik, ha ezt a feladatot családjuk nem tudja – esetleg nem kívánja – ellátni. Ezt a gondozási szükségletet, bekerülés előtt, az intézmény meghatározott mutatók szerint méri, vizsgálja. Az intézménybe való bekerülés feltétele az ellátott önálló jelentkezése. Azután az otthon kapcsolatot vesz fel az ellátást kérővel, és úgynevezett előgondozást folytat. Ennek célja a kapcsolatfelvétel és a intézményi ellátásba való bekapcsolás mentális és fizikai előkészítése. Az idősek számára tárgyi és szakmai feltételeket kell biztosítani a korszerű ellátáshoz. A bekerülés kérvényezését alapvetően magának az idős személynek kell megtennie, de jellemzően az ügyintézés a legközelebbi hozzátartozón, családtagon keresztül zajlik. Így általánosságban elmondhatjuk az idősellátásba való bekerülés kapcsán, hogy már a beköltözés szoba kerülésekor, előkészítésekor jelen van a család.

Jellemzően azok az idősek kerülnek otthonba, akikre igaz, hogy egészségi állapotuk olyan felügyeletet és kontrollt követel meg, amihez a kórházi ápolás szükségtelen, de a folyamatos szakszerű jelenlét elengedhetetlen. Ha ezt otthonukban családjuk nem tudja biztosítani, és az intézményes ellátás mellett döntenek, radikális változás következik be az idős ember életében.

Időskori krízis

Eric Erikson epigenetikus fejlődési modellje szerint, az egyén minden életkori változáskor kríziseken keresztül lép előrébb. Annak megfelelően, hogy krízisét hogyan tudja megoldani, annak feloldásából tud épülni, vagy szenved kárt. Modelljében az időskori krízisből az integritásba vagy a

kétségbeesésbe érkezik meg az idős ember.⁶ Szembesül testi állapotának átalakulásával, a társadalomban, szűkebb közösségben, családban meghatározott szerepének megváltozásával. Szembenéz azzal, hogy élete nagy része már eltelt, téves döntéseinek következményeit már egyre kevésbé tudja az előtte álló időben megváltoztatni. Fel kell ismernie az időperspektíva változását, el kell fogadnia, hogy az élet véges. A biológiai hanyatlás, a szociális szerepek átalakulása, a munkából való visszavonulás, az idő múlásával való számvetés mind veszteséghelyzést okozhat.⁷ Ebben a krízishelyzetben szembesül annak lehetőségével, hogy korábbi környezetéből kiszakítva bentlakásos intézménybe kerülhet, vagyis elveszítheti a korábbi környezete által nyújtott biztonságot, a saját tulajdonú otthonát.

Intézménybe kerülés és a család

Az idős ember intézménybe kerülésének kísérő érzései sokban hasonlítanak ahhoz, amikor a kisgyermek bölcsődébe kerül. Akár már mindennapos gondozásra szoruló és a család által gondozott idős emberről van szó, akár olyanról, aki önellátásra korábban képes volt, de most hirtelen egészségromlás miatt egy hosszabb kórházi ápolás után kerül intézménybe, a gondozás alapvető környezete tevődik át a családból intézményes keretek közé. Sok családtagban zajlik le ugyanaz a folyamat: mérlegelni, megoldható-e a család erőforrásaival, hogy a gondoskodás az otthon keretei között folytatódjon. Ma Magyarországon mélyen gyökerezik a köztudatban, hogy a gyermek helye hároméves korig a családban van. Ennek megfelelően a bölcsődébe kerülés a legtöbb családnál inkább gazdasági döntés. A szülőben dilemmák, küzdelmek zajlanak. El kell fogadnia, hogy gondoskodási szerepéből átvesz az intézmény. Bíznia kell a gyermekét gondozókban, hogy feladatukat megfelelő szinten, gyermekei igényeinek megfelelően látják el. El kell engednie a gyermeket, és át kell értékelnie saját korábbi szerepét. El kell fogadnia, hogy amit korábban ő szinte kizárólagosan nyújtott gyermekének, azt mások is meg tudják tenni. Természetesen a gyermek számára is próbatétel a változás, az új környezet, a közösség. A szülő részéről az

⁶ ERIKSON, Erikson H. – ERIKSON, Joan M. – KIVNICK, Helen Q.: *Vital involvement in old age: The experience of old age in our time*. New York, 1986.

⁷ Vö. OSVÁTH Péter – ÁRKOVITS Amaryl – CSÜRKE József: *A „korfüggő krízisek” – az életközépi és az időskori krízis*. In: *Mindennapi kríziseink*. Szerk. CSÜRKE József – VÖRÖS Viktor – OSVÁTH Péter – ÁRKOVITS Amaryl. Budapest, 2009.

elengedés folyamatát tovább nehezíti, ha nem bízik az intézményben (sokkal inkább konkrétan a gyermekét közvetlenül gondozókban), vagy kételkedik saját döntésének helyességében, indokoltságában, miszerint óvodás kora előtt vitte intézménybe gyermekét. Fokozottan nehéz azon szülők leválása, akiknek vélt indokai nem fedik a valós indokokat, vagyis például anyagiakra hivatkoznak, de a bölcsődés élet megkezdését sokkal inkább indokolja az anya munkába állásának igénye, hogy mentális egyensúlyának visszatéréséhez szükséges, hogy a gyermeknevelés 24 órájából a munka világába kerüljön vissza. Nem feltétlen karrierépítési igényekről van szó, egyszerűen a személyiséghez illeszkedő szükségletekre gondolok ebben az esetben. Sokszor megfigyelhető ugyanis, hogy ezek az anyák is túlhangsúlyozzák a gazdasági kényszert, és közben lelkiismeret furdalással küzdenek, mert mélyen, a tudatalattijukban egy olyan anyaképet hordoznak, ami szerint az anya kiteljesedett és boldog csak odahaza, gyermekével lehet. A leválásban ilyesfajta problémák miatt akadályozott szülők (sokszor főleg az anyák) esetében jelentkeznek konfliktusok az intézménnyel. A szülőnek ilyenkor semmi nem jó úgy, ahogyan az intézmény csinálja. Mások éppen belső viharaik elnyomásaként akkor sem jeleznek gyermekük gondozói felé, ha észrevételeik jogosak lennének, vagy egyszerűen megbeszélést igényelnének. Ezek a belső és külső küzdelmek ugyan a gyermek feje fölött zajlanak le, de utolsó porcikájáig érezhetően befolyásolják.

Az idős ember esetében is ugyanígy zajlik a leválás folyamata. A gondoskodás konkrét, vagy tudat alatt mélyen bevésődött feladatát kell beköltözéskor, arra való készüléskor átadni. Megkönnyíti talán a helyzetet, hogy míg a gyermek alapvető igényei (kivétel a kortárs közösség, de ez bölcsődés korban még alig van jelen) egyértelműen otthon elégíthetőek ki jobban, az idősek esetében ez – az egészségügyi problémák nagy része miatt – intézményes keretek között kezelhető megnyugtatóan. Könnyebben elfogadja a család, hogy az idős ember jó helyen van az intézményben. Nagyon fontos, hogy itt is megszületnek az indokok a család fejében. Döntésüket alapvetően kimondottan az alapján hozzák meg, hogy a gondoskodás otthon nem megoldható, nem tudják munkájuk mellett a felügyeletet megszervezni. Ennek megoldása részükről erőn felüli vállalás lenne. A bevésődött gondoskodási kötelezettség miatt nem merik kimondani, hogy döntésükben szerepet játszik akár az is, hogy bár lehetőségeik szerint elbírnák a gondozást (értem ezt olyan időseknél, akiknek napi 4 órán felül,

de nem folyamatos, állandó igényük lenne a jelenlétre) de életükbe nem akarják azt beleilleszteni. A valós indok, a tudat alatt érvényesülő elvárások és a kimondott indok harca dúl az idős ember felett. De ő már megfogalmazottan, kimondottan is részese ennek, nem csak tudattalan reakcióival (miként az a bölcsődében nem evő, a beszoktatás ideje alatt kötődési zavar tüneteit produkáló gyermek esetében egyértelmű), de saját beköltözési érzéseivel is, amelyek nem feltétlen vannak fedésben a családéval. Nem akarja elhagyni otthonát, nem akarja azt érezni, hogy rászorul másokra, ugyanakkor gyerekei felé is megfogalmazza, hogy nem akar terhükre lenni. Mégis, mélyen a lelkében él a kép, mikor az ő idős felmenőit odahaza ápolták. Tudja, eszével el tudja magyarázni, hogy akkor mennyire más volt az élet, mennyivel egyszerűbb volt ez. De benne is ott van még annak terhe is, hogy az intézmény korábban szegényház volt, és az övéi jómódban élnek, s ő egyetemre járatta őket. Egészséges harcok, küzdelmek ezek a hozzátartozókban, és az idős emberben egyaránt. Nehezíti a helyzetet azonban, ha az idős és családja között a kapcsolat nehézkes, fájdalmakkal terhelt. Sokszor a generációs szakadék miatt már nem egy nyelvet beszélnek. A mostani 70–80–90 éves idősök és gyermekeik (sokszor gondoskodó unokáik) között hatalmas a generációs szakadék.

Intézménybe kerüléskor természetesen keletkezik krízishelyzet. (Az időskor önmagában, a nyugdíj, a családi feladatok rossz elosztása, a generációk közötti szakadás fent említett előzménye, stb.). A környezetváltozás, a rászorultsággal való szembenézés jelentős teher az idős ember számára. Ugyanakkor ez a változástól következő krízis a család számára is feldolgozandó probléma. A család struktúrájának változásából szükségszerűen jön létre krízishelyzet. Az egyensúlyi helyzet megváltozása akkor is a szerepek újragondolását követeli meg egy családban, amikor gyermek születik, költözik a család vagy radikálisan változnak a munkakörülmények. Minden családtagnak újra kell értékelnie szerepét. Az idősödő családtag jellemzően azzal a problémával kerül szembe, hogy korábban betöltött szerepeiből fokozatosan kiszorul. Ez a folyamat egyénenként és családonként nagyon különböző, hiszen maga az idősödés, sajátos hatásaival, vagy a betegségek önmagukban egészen eltérőek lehetnek, de a családi struktúrák is eleve mások és mások. Másként alakul át annak az idősnek a szerepe, aki gyerekei önálló családalapításától kezdődően több száz kilométerre lakik, és évi 1-2 alkalommal fogadja látogatóba gyerekeit,

és másként annak, aki egy városban, egy környezetben élve, rendszeres kapcsolatban van gyerekeivel, rendszeresen segít be az unokáknál, vagy a fiatalabb generáció házkörül teendőiben. Másként érinti a családot, ha az idősödés folyamatával ritkábban, de nagyobb lépésekben szembesülnek, és másként, mikor az apránként, szemük előtt megy végbe. Az idősek túlnyomó részénél a felnövő gyermekek családalapítása után a nyugdíjba vonulás a következő mérföldkő. Életük átalakul és hozzáigazodik az otthoni élethez. Jellemzően ebből az életállapotból kerülnek be intézményes keretek közé. Egy részük folyamatos állapotváltozással jut el arra a pontra, hogy állandó gondoskodást igényel, mások egy nagyobb betegség, rosszzullét utáni kórházi ápolás után.

Általában a környezetváltozást szokás kiemelni az idős ember beköltözésekor mint krízist kiváltó tényezőt. Valóban meghatározó számukra, hogy megszokott lakókörnyezetükből kikerülve egy új és zárt közösségbe kerülnek. Ellátásuk gyakran lényegesen magasabb színvonalon biztosítható, mintha otthon kapnának gondozást, segítséget. De a fizikai környezetváltozás mellett a mentális változás terhével is meg kell küzdeniük. A nyugdíjba vonulás után sokaknak marad az a napi tevékenység, hogy bár egyre nehezebben, de ellátják önmagukat. Az őket látogató családot erejükhez mértén fogadják otthonukban. Intézménybe kerülésükkel ideiglenesen elveszítik az otthon érzését, és önellátásukhoz való viszonyulásukat is át kell értékelniük. Ugyanez megtörténik azonban a család részéről is. Az intézménybe kerülés előtti kapcsolat átalakul. A meglátogatott idős most nem szorul az ő fizikai segítségnyújtásukra, gondoskodásukra, ápolásukra. Mindkét félnek újra kell értékelnie a kapcsolatot és saját szerepét ebben. Meglehetősen nehéz ez ott, ahol nem volt jó vagy rendezett korábban az idős és a család közötti kapcsolat. A család részéről az intézményi elhelyezés gyakran hamis, vagy akár valódi büntudattal társul. Különösen nehéz ez abban az időszakban, mikor maga az idős is még csak szokja új környezetét. A család segíteni tudja az időset az új életkörülmények elfogadásában. Jellemző probléma, hogy a család az intézménybe kerülésre vonatkozó helyes döntést igazolandó nem hajlandó meghallgatni vagy megérteni az idős ember valós problémáit, vagy éppen túlreagálja azokat. Az idős családtagot intézményes ellátásba kísérő, büntudatos családtagok esetében figyelhető meg, hogy az intézménnyel folyamatosan konfliktusba kerülnek. Ők nem tudják elengedni az idős családtagot, gondoskodását

nem képesek az intézményi szakmai kezekbe átadni. Velük fordul elő, hogy akár irreális erőfeszítéssel, naponta látogatják az időset és folyamatosan kritizálják az intézményi munkát. A családi struktúra változásából következő krízisen át kell jutniuk mindannyiuknak, időre és tudatos odafigyelésre van szükségük ahhoz, hogy a megváltozott körülmények között megtalálják újra a szerepüket.

Intézménybe kerülése előtt az idős emberrel előgondozást végez az intézmény. Történik ez annak érdekében, hogy az idős személy számára előkészítsék a környezetváltozást. Gondozási igényei ugyanis nem szűrhetőek le a megfelelő hatóságok által kiállított iratokból. Személye, mentális igényei keretekbe foglalják, árnyalják a dokumentációkba, kategóriákba sorolható valóságot. Az előgondozás során interjúkat kell felvenni a közvetlen családtagokkal, annak érdekében, hogy pontosabb ismeretekre tegyenek szert az idős körülményeiről, igényeiről, valamint képet kapjanak arról is, hogy a család hogyan viszonyul az idős emberhez, az idős ember adott állapotához, intézménybe kerüléséhez. Az előgondozás tulajdonképpen kölcsönös bizalomépítés, annak érdekében, hogy az idős ember az új környezetben biztonságban érezze magát, és a család jó kezekben tudhassa hozzátartozóját. Az intézmény pedig megbizonyosodhat arról, hogy az idős embernek a lehetőségekhez képest a legmegfelelőbb körülményeket biztosíthatják, és a hozzátartozókkal maximális együttműködésre számíthatnak.

A mai kor késlelteti – és ez nem pusztán magyar, hanem európai jelenség is – az időspolitikát érintő problémafelvetést. Az erre adott szociális és intézményes válaszok többé-kevésbé megválaszolatlanok makro- (szociálpolitika), és mikroszinten (egyéni válaszok) is. A nemzeti társadalompolitikának meg kell határoznia az időskorra adott konkrét kereteket intézményekkel, az ahhoz rendelt társadalom és egészségbiztosítással, szociális hálóval a hozzá tartozó finanszírozással és jogszabályi keretekkel. Mindezek mellett elő kell segíteni – és ebben általános kulturális szemléletváltozásra van szükség, amit természetesen a szociális politika alakítói elősegíthetnek – az egyén és a család szintjén sem könnyű lélektani feladathoz kapcsolódó bűntudat feloldását, idős családtagjaink elengedését, intézménybe kerülését. A legfiatalabb (bölcsődés) és legidősebb (szociális otthonban élő) generáció akkor jár jól, ha kapcsolatainkban, családi interakcióinkban úgy építkezünk, hogy szeretetközösségeink nem sérülnek meg, és a biztosítottan jobb intézményes ellátás nem okoz bűntudatot a családi döntéshozóknak.

Attila András Szücs: Die Rolle der familiären Beziehungen bei den in institutionellen Rahmen gepflegten Alten

Nach den geltenden Gesetzen können zurzeit in Ungarn grundsätzlich diejenigen Personen berechtigt werden, in einem Altersheim einen Platz zu bekommen, die das Rentenalter erreicht haben, und die jeden Tag mehr als vier Stunden Betreuung brauchen. Ihre Bedürftigkeit nach Betreuung kann sich aus einer Krankheit oder aus einer Behinderung ergeben, und es kann auch den Punkt erreichen, dass sie sich nicht mehr versorgen können, und diese Aufgabe ihre Umgebung, ihre Familie nicht lösen kann – eventuell nicht lösen will.

Die Aufgabe der Pflege und Versorgung der Alten hat jahrhundertlang die Familie erfüllt. Die unmittelbaren Verwandtschaftsbeziehungen (Blutverwandtschaft) haben primär festgelegt und als eine morale Pflicht vorge-schrieben, dass die Versorgung in der Familie geschehen soll. In einer Familie, wo mehrere Generationen unter einem Dach gelebt haben, war es selbstverständlich, dass die Familie von den älteren Generationen – da sie mehr Erfahrung hatten, und angesehen waren - geleitet wird.

Der Anspruch auf eine institutionelle Versorgung erhöht sich, und das ist der Doppelalterung zu verdanken. Wegen der wesentlichen Verbesserung der Lebensumstände und der Entwicklung der Medizin leben wir immer länger. Im Vergleich zu den früheren Zeiten verlängert sich wesentlich auch der Zeitraum, in dem man mehr oder weniger Hilfe braucht, oder in dem Alltagsleben nicht mehr fähig ist, sich selbst zu versorgen.

Unter den für die Alten charakteristischen Problemen gibt es Vieles, was man zu Hause – auch wenn die nötigen personellen Bedingungen zur Verfügung stehen - nicht lösen kann. Neben der Atomisierung der Familien erschwert das Leben der Alten – hinsichtlich ihres mentalen Zustandes – auch die Auflösung der kleineren Gemeinschaften. Ihr gesundheitlicher Zustand erfordert eine Aufsicht und Kontrolle, wobei die Betreuung in einem Krankenhaus unnötig, aber eine ständige fachgemäße Anwesenheit erforderlich ist.

Wenn ihre Familie es für sie zu Hause nicht sichern kann, und wenn sie sich für eine institutionelle Versorgung entscheiden, dann geschieht im Leben der alten Person eine radikale Veränderung.

Nach der Unterbringung in einer Institution entsteht eine Krisensituation. Für eine alte Person ist das Alter selbst, die Pension, die falsche Verteilung der Aufgaben in einer Familie, die Kluft zwischen den Generationen, die Veränderung der Umgebung, die Konfrontation mit der Bedürftigkeit eine

bedeutende Last. Zugleich ist diese Krise, die sich aus der Veränderung ergibt, auch für die Familie ein schwer zu verarbeitendes Problem. Aus der Veränderung der Struktur der Familie ergibt sich notwendigerweise eine Krisensituation. Jedes Familienmitglied muss seine Rolle umwerten. Das alte Familienmitglied konfrontiert das Problem, das es allmählich aus seiner früheren Rolle gedrängt wird.

Typischerweise hebt man bei dem Einzug der Alten in das Institut die Veränderung der Umgebung hervor, und das wird als ein Krise verursachender Faktor betrachtet. Es ist wirklich sehr wichtig für sie, dass sie aus ihrer gewohnten Umgebung herausgerissen in eine neue und geschlossene Gemeinschaft gelangen. Parallel damit verändert sich aber auch die familiäre Beziehung vor dem Einzug in das Institut. Die alte Person ist bei den Besuchen nicht auf die physische Hilfe, Pflege und Versorgung der Familienmitglieder angewiesen. Beide Parteien sollen die Beziehung und ihre eigene Rolle neu werten. Die Unterbringung in einer Institution bringt für die Familie oft ein falsches, oder manchmal sogar ein echtes Schuldgefühl mit sich. Bei denjenigen, die ihr altes Familienmitglied mit Schuldgefühl in einer Institution unterbringen, ist es oft zu bemerken, dass sie mit der Institution ständig Konflikte haben. Eine Aufgabe der Institution ist, dabei Hilfe zu leisten, damit nicht nur die alte Person, sondern auch ihre Familie versteht – und wenn sie das verstanden haben, dann auch ihre neue Rolle finden, dass die Unterbringung in einer Institution nicht der Abschluss, sondern ein Teil, eine neue Periode im Leben der alten Person und ihrer Familie ist.

FENNTARTHATÓ-E A CSALÁD A 21. SZÁZADBAN?

A család az emberiség teljes történetét tekintve a legrégebbi intézménynek tekinthető, hiszen régészeti leletek tanúbizonysága szerint minden korban létezett olyan társas együttélési forma, amely a mai értelemben vett család jellegzetességeit hordozta: a tagok közötti genetikai, származásbeli, érzelmi, kapcsolati stb. kötelék. A közösségben (családban) való lét minden bizonnyal hozzájárult az emberi faj evolúciós sikeréhez. Mára már egészen más értelemben használjuk a „család” kifejezést, és tartalmát tekintve is alaposan átalakult: ha csak az elmúlt 100–200 év változásait vesszük figyelembe, folyamatosan átalakuló formációról van szó. (Érdekes megfigyelni du Gard Thibault-családját vagy Mann Buddenbrook házáét, amelyek felfoghatók úgy is, mint a tradicionális értelemben vett családi szerkezet szétbomlásáról szóló irodalmi reflexiók.)

A címben megfogalmazott *fenntarthatóság* kifejezést átvitt értelemben használva jogos a kérdés, hogy a gyors és gyökeres társadalmi változások ellenére – amelyek a családokat is érintették – beszélhetünk-e még pszichológiai értelemben a család szerepének fontosságáról? Azaz: „fenntartható-e” még a családba, mint tápláló, gyökereket adó, megtartó közegbe vetett hit?

Ha vizsgált tárgyunkra olyan definíciót keresünk, amely a pszichológia és a szociológia felől is releváns, akkor azt mondhatjuk, hogy a család *intézmény* és *speciális kapcsolati háló*¹ egyben. Mint *intézmény*, áthagyományozza a kultúrát, és helyet ad az embernek egy adott felelősségi rendszerben. Mint *kapcsolati háló* formát és kifejezést ad az ember identitásának. A család a legteljesebb életközösség; a fejlődő személyiség a családi hatások keresztműzében formálódik, alakul. Az életünk kezdetén, majd a későbbiekben is a legfontosabb lelki egészséget védő és fenntartó életkeretként értelmezhető.

¹ HORVÁTH-SZABÓ Katalin: *A házasság és a család belső világa*. Budapest, 2007. 16.

A fenti megállapításokra cáfolatok sokaságát sorakoztathatjuk fel: Magyarországon 1970 óta folyamatosan csökken a házasságok és nő a válások száma. Egyre elterjedtebb az együttélés, a gyereket egyedül nevelő szülő, a mozaik család, a fogyó népességszám ellenére egyre több a gyermekvállalásról tudatosan lemondó nő, stb. Ezek az adatok egyértelműen a család kohéziójának gyengülését mutatják, és alapvetően kérdőjelezzik meg a család létjogosultságát. Mivel ezek a folyamatok társadalmi szintű döntésektől, gazdasági, politikai szociális változásoktól (is) függnek, jelen írásban csupán azokat a pszichológiai jellegzetességeket tekintjük át, amelyek a házasság, a család mellett szólnak. Tesszük ezt azért, mert az étellel való elégedettség legfőképpen azon múlik, hogy az ember képes-e megtalálni élete értelmét, célját, tud-e ezekért kitartóan dolgozni; illetve létre tud-e hozni bensőséges, szoros érzelmi kötelékeket. Mindezek megvalósulásában és fenntartásában a családi kapcsolatoknak alapvető szerepe van. *„Összefoglalva azt mondhatnánk, hogy jól működő vagy sikeres családnak az tekinthető, amelyben a családtagok pozitív 'mi identitással' rendelkeznek, a közöttük zajló interakciók elősegítik a családtagok és a család egészének fejlődését, hatékonyan kezelik a stresszt és a krízist, egyensúlyban van a tagok egyediség iránti és a családhoz való tartozásának igénye.”*²

Ezek a feltételek azonban sok családnál hiányoznak vagy elégtelenül működnek, tehát a család *nem automatikusan* jelent megtartó erőt; sőt, elmondható, hogy a patológiásan működő intrafamiális mintázatok szoros összefüggést mutatnak az egyéni patológia kialakulásával. Egy család működése akkor válik problémássá, ha nem tudnak rugalmasan alkalmazkodni az adott életszakaszban bekövetkező változásokhoz vagy új helyzetekhez. Márpedig változások folyamatosan adódnak, hiszen a család *dinamikus rendszer*,³ és még az átlagosnak mondható, kiegyensúlyozott életet élő családoknál is számtalan életciklusbeli fejlődési feladattal kell szembenézni, amelyek éppúgy okozhatnak nehézségeket vagy krízist, mint lelki értelemben vett gyarapodást, gazdagodást.

² HORVÁTH-SZABÓ: i. m. 24.

³ Mindkét szón hangsúly van: a *dinamikus* utal a folyamatos alakulásra, mozgásra, változásra, míg a *rendszer* kifejezés feltételezi, hogy a családi működésre is ugyanazon rendszerelméleti szabályok vonatkoznak, mint más élő rendszerekre.

A család támogató funkciói

A lelki egészség és a családban való lét összefüggéseit mára már számtalan kutatás igazolta. A következőkben azokat a támogató funkciókat tekintjük át, amelyeket a család nyújthat tagjai számára, s amelyek elengedhetetlenül fontosak a lelki egészség szempontjából:⁴

A család segít a világra vonatkozó információk kezelésében.

Azzal, hogy összegyűjtője, értelmezője és megszűrője a világból áradó információ-tömegnek, ellát egyfajta „kapuőr” funkciót, amivel védi is a családtagokat az ártó hatásoktól. Épp ilyen fontos a családtagok önmagukra vonatkozó információinak megosztása: azzal, hogy egymás életének történéseit (mint információt) megismerik, megértik és felhasználják, segítenek az egyéni identitás megőrzésében.

A család visszajelzést és útmutatást ad.

A család folyamatos „gyakorlóterepet” biztosít tagjai számára, ahol kockázatmentesen vagy minimális kockázattal próbálhatók ki szerepek és viselkedésmódok. Ezzel megtanulhatják, hogy hogyan kezeljék a saját viselkedésükre másoktól érkező visszajelzéseket, ami segíti őket a világhoz való alkalmazkodásban.

A család világnézet (világnézetest) és életfilozófiát ad.

Minden család rendelkezik rá jellemző sajátos világnézettel, amivel egyfajta „életvezetési térképet” ad a családtagok kezébe. Ezzel formálja az élet lényeges kérdéseire, például a szenvedéshez és a problémákhoz való viszonyt, és nagy segítséget nyújt azokban az esetekben, amikor az egyén válaszára vagy nehéz döntések elé kerül.

A család eligazít és segít a problémák megoldásában.

Ez a segítő hatás közvetett vagy közvetlen formában is érvényesülhet: a problémákhoz való viszonyulásban (érzelmi támogatás, bizalom, reménykedés, tanács formájában) éppúgy, mint olyan mintázatok átadásában,

⁴ KOMLÓSI Piroska: *A család támogató és károsító hatásai a családtagok lelki egészségére*. In: *Közöségi mentálhigiénié*. Szerk. GEREVICH József. Budapest, 1997. 23.

amelyek hatása nemcsak a jelenre terjed ki, de a jövőt is befolyásolhatja. Ilyen lehet például annak megtapasztalása, hogy a problémákkal való megküzdés egyben képességeket fejleszt és készségeket alakít.

A család gyakorlati és konkrét segítséget nyújt az élet nehéz szakaszaiban.

Ide sorolható az anyagi segítség nyújtása, ami a legtöbb családnál generációkat érintő kétirányú folyamat: a szülők részéről hosszú évekig a költségek, kiadások fedezése, majd a fiatalabb generáció részéről az idős (megöregyült) szülők támogatása. Bármelyik generációt is vesszük, az élettel járó terhek és feladatok átvállalása által az egyénre háruló terhek csökkentése egészségvédő hatású.

A család a pihenés és regenerálódás helye.

A család nyújtja azt az egyedülálló terepet az egyén számára, ahol önmaga lehet, megszabadulhat szerepeitől és az ezzel járó álarcoktól. A megszokott, stabil kapcsolatok nyújtotta biztonságérzet feszültségcsökkentő hatású, és nagyban hozzájárul a lelki egészség megőrzéséhez.

A család referencia- és kontrollcsoport.

Még a legelfogadóbb stílusú családokról is elmondható, hogy valamilyen szinten kontrollálják tagjaik viselkedését. A büntető és jutalmazó visszajelzések családonként és szubkultúránként eltérőek lehetnek, de optimális működés esetén⁵ egyfajta *védőhálót* jelentenek az egyén részére azzal, hogy kiszűrik a negatív hatású döntéseket és cselekedeteket. A családból jövő visszajelzések mindig hangsúlyosabbak az egyén számára, mint a külvilágból érkezőek.

A család az identitás forrása.

A lelki egészség egyik legfontosabb eleme a stabil identitás, ami főként krízishelyzetben, veszteségek átélése során nyújt védelmet a lelki sérülések ellen. A „*több pillérrel rögzített identitású ember*”⁶ hatékonyabban küzd meg a nehézségekkel és dolgozza fel a veszteségeket, mint az énképében, önérté-

⁵ Akkor működik „optimálisan” egy család, ha nyílt, őszinte kommunikáció zajlik a tagok között; ha a generációk között élő kapcsolat van; ha a kölcsönösség, az adok-kapok egyensúlya megfelelő; ha felelősséget éreznek egymás iránt; ha az élet alapvető kérdéseiben egyetértenek. In: KOMLÓSI: *i. m.* 27–28.

⁶ HORVÁTH-SZABÓ: *i. m.* 21.

kelésében bizonytalan ember. Az egyéni fejlődés során az identitás elsődleges meghatározója a család, akkor is, ha a későbbiekben elengedhetetlenül fontos az autonóm identitás kialakítása.

A család növeli az egyén érzelmi teherbírását.

Az érzelmi teherbírástól függ, hogy az egyén hogyan boldogul majd a krízishelyzetekkel: képes-e konstruktívan átélni azt, vagy a maladaptív megoldás további problémák kiindulópontjává válik. A család én-erősítő, frusztrációtűrést növelő szerepe elengedhetetlenül fontos az érzelmi teherbírás kialakulásában: az egyén fokozatosan megtanulhatja az intenzív negatív érzelmek lecsillapítását. Ezzel növekedhet a problémamegoldásra fordított energia-befektetés, ami a krízis kreatív kimenetele felé segíti az egyént.

Az együttélés és próbaházasság sajátosságai, kapcsolati jellemzői

A fent ismertetett feltétel együttes sok családnál hiányzik vagy elégtelenül működik. Az elmúlt években több tanulmány mutatott arra, hogy a deviáns viselkedés- és életút gyakorisága az utóbbi évtizedekben nőtt. Mindez arra utal, hogy a családok nem nyújtanak elegendő támogató/védő erőt a devianciába sodró hatások ellen, sőt, egyre kevésbé beszélhetünk *családok*-ról, hiszen az utóbbi évtizedben radikálisan csökkent a házassági kedv, ami a család létrejöttének alapvető feltétele. „*Ma szokványos a házasság és a család intézményének válságáról beszélni. Pedig nem az intézmény, hanem az értékrendünk került válságba, egymásra torlódó eszmerendszerek szorításában destabilizálódtak az értékeink.*”⁷ A párkapcsolati elköteleződés hiánya számos együttélési variációhoz vezet, amelyek egy része tudatosan felvállalt, míg más részébe belesodródnak, belekényszerülnek az érintettek. Ennek értelmében beszélhetünk *próbaházasságról* és *együttéléstről* vagy *élettársi kapcsolat-ról*, amelyek tartóosságukban és kimenetelükben is alapvetően különböznek.

Egy 2006-os vizsgálat szerint⁸ Magyarországon az első házasságok legalább felét hosszabb-rövidebb *együttélés* előzte meg, noha ez a rendszer-váltásig inkább deviáns formának számított és csak az özvegyek vagy elváltak körében volt elterjedt. Az együttélés vagy élettársi kapcsolat pszichológiai értelemben a legtörekenyebb kapcsolati formának tekinthető, ami

⁷ BAGDY Emőke: *Családi életciklusok és fejlődési sajátosságok*. In: A család: harcmező és békesziget. Szerk. BAGDY Emőke – KALO Jenő – POPPER Péter – RANSCHBURG Jenő. Budapest, 2007. 17.

⁸ Idézi HORVÁTH-SZABÓ: *i. m.*

összefüggésben áll azzal, hogy igen gyenge a kapcsolati elköteleződés. Maga a párkapcsolat is viharosabb, konfliktusokkal terheltebb, nehezebb a harag és a düh kontrollálása: kétszer gyakrabban fordul elő a fizikai erőszak, mint a házasságban, és kevesebb gyerek születik. Mivel a kapcsolat ideiglenes (a párok több mint fele a későbbiekben sem házasodik össze), alapviszonya bizonytalan, ezért feltételezhető, hogy torzult kommunikációs-interakciós minták alakulnak ki, amelyek megnehezítik a további elköteleződési próbálkozásokat. Az ilyen kapcsolatot a nők a magányosság helyett választják, és anyagi vagy gondoskodásigényt elégít ki számukra, míg a férfiak – függetlenségük megőrzése mellett – bizonyos előnyöket várnak tőle: ilyen a gondoskodás, tártámogatás, illetve könnyen elérhető szexualitás.

Az együtt élő párok vizsgálatából az derült ki, hogy a férfiak kevésbé, a nők általában jobban elköteleződnek az együttélésben, de nagyobb pszichológiai kockázatot is hordoznak, például a nem kívánt terhesség, vagy az egyedül felnevelt gyerek lehetősége miatt.⁹ Mivel az együttélésben jellemzően bizonytalanok a szerepviszonyok, homályos a jövő és hiányos a kapcsolat jövőjére vonatkozó cél, így magas kockázatot hordoz a szorongásos-depressziós zavarok kialakulására nézve.

A *próbaházasság* inkább a fiatalabb korosztályt (20–25 év) érintő jelenség, s többségük a házasságot megelőző szakasznak tartja – házasság-előkészítő szerepe azonban alapvetően téves. Nemcsak abból a szempontból, hogy nem minden próbaházasság-jellegű együttélést követ házasságkötés, hanem azért is, mert gyakran fellép az úgynevezett *együttélési effektus*, ami sok esetben akadályozza a kapcsolat továbbfejlődését. Ezeknél a pároknál gyakran megfigyelhetők a következő jellegzetességek:

- alacsonyabb a házassággal való elégedettség, nagyobb a válás valószínűsége;
- nagyobb a hűtlenségi ráta, alacsonyabb a tártámogatás mértéke;
- több a negatív interakció a házaspár tagjai között és több a családon belüli erőszak
- alacsonyabb az elköteleződés mértéke és a kapcsolat minősége;

⁹ A gyermeküket egyedül nevelő szülők az összes szülő kb. 20%-át teszik ki, ezen belül 84%-ban az anyákra hárul ez a felelősség. BAGDY: *i. m.* 20.

- a párok közötti kommunikációban több a destruktív elem, és szegényesebb a kommunikáció.

A fenti tényezők arra utalnak, hogy az együttélés kockázatot hordoz az azt követő házasság egészséges működése és stabilitása szempontjából. A család támogató funkciói akkor tudnak legjobban kialakulni, ha a család megtanulja a konfliktusokat megelőzni, jól kommunikálni és helyesen kezelni. Láthattuk a fentiekben, hogy a család komoly testi-lelki egészségvédő tényezőt hordoz, ami azonban nem automatikusan alakul ki, hanem a családtagok aktív, tudatos együttműködésének gyümölcse.

Dr. Aranka Tiringer: Ist die Familie aufrechtzuerhalten?

Die Familie ist in der ganzen Geschichte der Menschheit als die älteste Institution zu betrachten. Wenn man die archäologischen Funde unter die Lupe nimmt, kann man feststellen: in jedem Zeitalter existierte eine solche Form des Zusammenlebens, die die Charaktereigenschaften der Familie im heutigen Sinne zeigte. Die sind: die genetische und emotionelle Verbindung zwischen den Mitgliedern, ihre Herkunft, usw. Das Leben in einer Gemeinschaft (Familie) hat höchstwahrscheinlich zu dem evolutionellen Erfolg des menschlichen Geschlechtes beigetragen. Dieser Vortrag beschäftigt sich mit dem Themenkreis, ob man noch trotz der raschen und grundlegenden gesellschaftlichen Veränderungen – wobei auch die Familien betroffen waren – aus psychologischer Perspektive über die Wichtigkeit und bedeutende Rolle der Familie sprechen kann? Also: ob der Glaube an die Familie als Wurzel der Einzelperson – die daraus Kraft schöpft – noch aufrechtzuerhalten ist?

Wenn wir eine Definition suchen, die von der Seite der Psychologie und der Soziologie relevant ist, dann ist die Familie eine Institution und ein spezielles Netz der menschlichen Beziehungen zugleich. Als Institution überträgt sie die Kultur, und bietet der Einzelperson Platz in einem gegebenen Verantwortungssystem. Als Netz der menschlichen Beziehungen gibt der menschlichen Identität Form und Ausdruck. Die Familie ist also die vollkommenste Lebensgemeinschaft, die es gibt. Die sich entwickelnde Persönlichkeit wird durch Eindrücke und Wirkungen in einer Familie geformt. Am Anfang unseres Lebens, und auch im Späteren ist sie als der wichtigste Lebensrahmen zu verstehen, es ist ein Lebensrahmen, der die seelische Gesundheit aufrechterhält und schützt.

Die oben genannten Behauptungen könnten wir natürlich leicht dementieren: seit 1970 gibt es in Ungarn immer weniger Eheschließungen, aber immer mehr Ehescheidungen. (Das hat seinen Höhepunkt in der zweiten Hälfte der 80er Jahre erreicht.) Immer verbreiteter ist das Zusammenleben ohne Trauschein, es gibt immer mehr alleinerziehende Mütter oder Vater, sogenannte Patchwork-Familien, Frauen, die auf das Kindererben bewusst verzichten, usw. Diese Vorgänge zeigen eindeutig die Abschwächung der familiären Kohäsion, und sie stellen die Existenzberechtigung der Familie als Lebensgemeinschaft grundsätzlich in Frage.

Unten möchte ich darstellen, was eine Familie für ihre Mitglieder zu bieten hat. Es ist für die seelische Gesundheit der Familienmitglieder unentbehrlich:

Die Familie sammelt und verbreitet zugleich die Informationen, die für das Verstehen der Welt wichtig sind.

Die Familie gibt Rückkopplung und gibt Anweisungen im Leben

Die Familie vermittelt Weltbild (Weltanschauung) und Lebensphilosophie

Die Familie zeigt den Weg und hilft bei der Problemlösung

Die Familie leistet praktische und konkrete Hilfe in den schweren Perioden des Lebens

Die Familie ist Platz der Erholung und Regeneration

Die Familie ist eine Referenz- und Kontrollgruppe

Die Familie ist die Quelle der Identität

Die Familie erhöht die emotionelle Belastbarkeit der Person

Die Paare verpflichten sich nicht oder nur mangelhaft in einer Partnerschaft, und das führt zu verschiedenen Formen des Zusammenlebens. In einigen Fällen übernehmen die Betroffenen es sich selbst bewusst, in anderen Fällen tun sie es aus Zwang (z.B.: aus finanziellen Gründen). In dem Sinne können wir über *Probeehe* und *Zusammenleben* sprechen (dessen Variante das sogenannte „konventionelle Zusammenleben“ oder Lebensgemeinschaft ist). Sie unterscheiden sich sowohl in ihrer Dauerhaftigkeit, als auch in ihrem Ausgang.

Nach einer Untersuchung aus dem Jahre 2006 lebt mindestens die Hälfte der Paare vor der ersten Eheschließungen kurz- oder langfristiger zusammen, obwohl es bis das Systemwechsel als eine deviante Form galt: es war unter den Verwitweten und den Geschiedenen verbreitet. Das Zusammenleben oder die Lebensgemeinschaft kann man als die zerbrechlichste Form der Beziehungen betrachten, da die Hälfte der Paare auch nicht später heiraten werden. Selbst die Partnerschaft ist stürmischer, mit Konflikten belastet: zweimal so oft kommt es zu physischer Aggression als in der Ehe. Da die Beziehung provisorisch ist, ist auch ihre Grundlage unsicher, deshalb ist es zu vermuten, dass sich deformierte kommunikativ-interaktive Muster herausbilden, die es im Weiteren erschweren sich gegenseitig zu verpflichten. Aus den Untersuchungen unter zusammenlebenden Paaren geht hervor, dass sich die Männer bei dem Zusammenleben im allgemeinen weniger, die Frauen aber mehr verpflichten, sie tragen aber zugleich ein höheres psychologisches Risiko, z.B.: ungewollte Schwangerschaft, oder sie werden alleinerziehende Mütter. Zu einer Probeehe kommt es meistens bei der jüngeren Generation (zwischen 20-25 Jahren), und die meisten betrachten es als eine Periode, die der Ehe vorgeht. Es ist aber eine falsche Vorstellung, dass sie die Ehe vorbereitet. Einerseits folgt nicht jeder Probe-

ehe oder jedem Zusammenleben eine Ehe, andererseits kommt es oft zu einem sogenannten „Zusammenleben-Effekt“, der nach den Untersuchungen folgenderweise zu charakterisieren ist:

- man ist mit der Ehe weniger zufrieden

- es gibt eine höhere Chance auf Ehescheidung

- es kommt öfter zu Untreue

- es gibt zwischen den beiden Ehepartnern mehr negative Interaktionen, und es gibt mehr Gewalt in der Familie

- die beiden Ehepartner verpflichten sich weniger, und die Qualität der Beziehung ist schlechter

- es gibt mehr destruktive Elemente in der Kommunikation zwischen den Ehepartnern, und die Kommunikation ist ärmlicher

Die oben genannten Faktoren weisen darauf hin, dass das Zusammenleben einen Risikofaktor für die Stabilität und für das gesunde Funktionieren einer späteren Ehe in sich trägt.

Am Ende des Vortrages möchte ich die optimalen Bedingungen vorstellen, die nötig sind, damit eine Familie gesund funktioniert:

- für die Familienmitglieder ist die Individualität und die Autonomie gesichert

- sie verfügen über eine positive „Wir-Identität“

- sie verarbeiten den Stress und die Krisen wirksam

- die äußeren und inneren Grenzen der Familie sind eindeutig, leicht zu erkennen. Sie ist gegenüber ihrem Umfeld offen.

- Beide Elternteile pflegen eine gleichrangige Beziehung zu den Großeltern väterlicher- und mütterlicherseits

- die Familienmitglieder haben eine aktive Rolle in den familiären und gleichaltrigen Gemeinschaften

MINDENKINEK VAN CSALÁDJA

Ez a látszólag egyszerű, hétköznapi kijelentés kontextusától függően több-letjelentéssel bírhat, és temérdek asszociációra ad lehetőséget. Az öt évvel ezelőtt elhunyt, magyar származású Böszörményi-Nagy Iván, a kontextuális családterápia atyja, elsőként írta le a kapcsolatok etikai perspektíváját és ontikus dimenzióját (utóbbinak részletesebb kifejtését halála megakadályozta).¹ A kontextus ebben az értelmezési keretben a kapcsolatban résztvevők rendelkezésre álló erőforrásaira utal. Ez a megközelítés (és terapeutai attitűd) soha nem a „bűnösök”, „hibások” keresésére fókuszál, hanem az erőforrásokat, a lehetőségeket veszi számba, mint a változások motorját. A kapcsolati etika pedig nem a morális értékek és prioritások etikáját jelenti, hanem a méltányosság etikájával foglalkozik. Ide tartozik minden, amit embertársainkkal teszünk például a támogatás, a segítség, a kiérdemelt tördés, a kizsákmányolás vagy a bántás.²

Az egyedül élő emberekről – akik nem alapítottak családot – hajlamosak vagyunk úgy gondolkodni, hogy nincs családjuk. Pedig származási családja mindenkinek van, még annak is, akinek genealógiáját titok övezi. Felmenőink transzgenerációs üzenetei, kapcsolati mintái, a családi legendák, mítoszok, fantáziák, familiáris örökségeink és terheink egyaránt befolyásolják mindennapjainkat, meghatározzák döntéseinket, választásainkat. Ebből a kijelentésből kiindulva invitálok az olvasót kapcsolataink, választásaink (és változásaink) rendszerszintű megközelítésére. A fenntarthatóság témáját szem előtt tartva Böszörményi-Nagy Iván kiterjedt életművéből a változásokhoz és választásokhoz kapcsolódó kijelentésekre fókuszálok, amelyek érvényességét és életszerűségét a hétköznapiokból vett apró példákkal illusztrálok.

1 BÖSZÖRMÉNYI-NAGY Iván – KRASNER, Barbara R.: *Kapcsolatok kiegyensúlyozásának dialógusa*. Budapest, 2001.

2 EERENBEEMT, ElseMarie van den – HEUSDEN, Ammy van: *A változó egyensúly*. Budapest, 2001.

Megfigyelhető tény, hogy a nukleáris családok interakciós mintázatai a szülők származási családjában gyakran megtalálhatóak.³ Ez olyan egyszerű momentumokban is megragadható, hogy mekkora becsülete van az időseknek, vagy ki viseli a „nadrágot”, de például olyan bonyolultabb helyzetekben is megnyilvánul, hogy miként bánunk a titokkal, vagy mennyire szólunk bele szeretteink (gyerekeink) választásaiba. *Eszembe jut egy család, ahol generációk hosszú során át vissza lehetett fejteni a női dominanciát a párkapcsolatokban, melyet a nők – tudattalanul – úgy értek el, hogy szubmisszív, csendesen alkoholizáló férjeket választottak maguknak. (Ez természetesen csak egyfajta értelmezési keret, amiben most gondolkodom.)* Ezzel, a mindennapok szenvedésén túl több előnyre is szert tettek: nemcsak a döntésekben élveztek kizárólagos jogot és felelősséget, hanem a szoros anya-lánya kapcsolatokat sem zavarta „idegen” férfiak, családtagok jelenléte.

A családi főkönyv a kapcsolatok két oldalán gyűlő érdemek és tartozások etikai egyensúlyának számítását és számontartását jelenti. Ez egy többgenerációs könyvelés arról, hogy ki mit kapott és – pszichológiai értelemben – ki kinek mivel tartozik.⁴ Gondoljunk azokra a családi modellekre, ahol a legkisebb vagy legidősebb lány (kultúrától függően) nem ment férjhez, hanem a vele szemben támasztott elvárásoknak megfelelően otthon maradt ápolni a szülőket (vagy nagyobbak esetében gondozni a kisebbeket). Ilyen a sokak által ismert *Szeress Mexikóban* című könyv Titája, akit születésétől fogva arra neveltek, hogy idősebb anyját szolgálja, legidősebb nővérét pedig szerelméhez adták feleségül.⁵

A kapcsolati etika, az adok-kapok egyensúlya azonban nemcsak a felmenőinkkel való kapcsolatainkban jelenik meg,⁶ s ami fontos: soha nem egy adott pillanatban értelmezendő. Ez alapvetően egy hosszmetzeti fogalom, hisz évek távlatából kell ellenőriznünk azt a tényt, hogy fennáll-e az egyensúly, nincs-e arányeltolódás, megjelenik-e a kölcsönösség a kapcsolatainkban. Túlmutat ez a gesztusok pusztá számszerűségén – minőségi fogalom. Eszünkbe juthat azonban, hogy is van ez a kérdés azoknál az embereknel, akik mindig adakoznak, segítenek, nem várva viszonzást. Az ő

³ KOMLÓSI Piroška: *Családterápiák*. In: A pszichoterápia tankönyve. Szerk. SZÖNYI Gábor – FÜREDI János. Budapest, 2000.

⁴ GOLDENBERG, Herbert – GOLDENBERG, Irene: *Áttekintés a családról*. Budapest, 2008.

⁵ ESQUIVEL, Laura: *Szeress Mexikóban*. Budapest, 2006.

⁶ Az örök kérdésre, hogy mivel hálálhatjuk meg szüleinknek, hogy világra hoztak, és felneveltek, egyetlen adekvát válasz adható: gyermekeink tisztességes és szeretetteli gondozásával.

esetükben a segítségnyújtásban rejlő ellenérték az, hogy jónak, emberségesnek érezhetik magukat –, ami kiegyenlíti a mérleget. (Ebben az értelmezési keretben az egyik legerősebb agresszív aktus mások gesztusainak, ajándékainak visszautasítása.)

A lojalitás a tekintetben triadikus fogalom, hogy sokkal többet jelent érzelmi kötődésnél, hiszen magában hordozza a választást, hogy kihez legyek lojális. Így benne rejlik az érzelmi kötődés választása is.⁷ Ez jelenik meg a lojalitáskonfliktusban, ahol a vertikális (származásunkból adódó) és horizontális (választásainkból adódó) lojalitások egymással versengenek.⁸ Vertikális lojalitásaink a vérségi kötelékeinkből származnak, alapvetően határozza meg származásunk, a származási családunkhoz fűződő viszonyunk. A közös lojalitás-gyökerek, a korábbi generációk által felhalmozott örökség mással nem helyettesíthető köteléket fon az emberek között. Túlél fizikai és földrajzi akadályokat, és meghatározza, hogy az utódok mennyire képesek kialakítani új kapcsolatokat az eredeti családon kívül. Kamaszkorban gyakran súlyos pszichopatológiát (pszichózis, schizophrénia, pszichoszomatikus betegségek, akár szuicidium) eredményez az a tény, hogy bizonyos családok mindenféle kortárs kapcsolatot hűtlenségnek címkéznek, lojalitáskonfliktusként értelmezve egy életkori autonómiatörekvést. A vertikális lojalitás irreverzibilis kapcsolati kötelék, hisz – erősen szimplifikálva a kérdést – anyánkat, apánkat nem cserélhetjük le. Itt persze azonnal felmerülhet a kérdés, hogy mi a helyzet az örökbefogadással. Természetesen az elsődleges vertikális lojalitáskötélék a szülőanyához fűzi a gyermeket, azonban az őt nevelő szülők megszerezhetik, kiérdemelhetik a lojalitást a megfelelő gondozás, szeretet, törődés által, viszont a gyermeknek folyamatosan ápolnia kell pszichológiailag a kapcsolatot a vérségi kötelékeivel. Ez a kérdés gyakran merül fel, mikor az adoptált gyerek a már említett leválás, differenciálódás időszakában (kamaszkor) erős érdeklődést mutat a „vér szerinti családja” iránt.

Két fiatal páciensem is eszembe jut. *Egyikük fiatal felnőtt korában, titokban megkereste az anyját. Elment a faluba, végigment az utcán, próbált ismerős arcokra bukkanni. Majd bekopogtatott a házba, s mikor a kijövő asszony (a szülőanyja) „jó napot kívánok”-kal köszönt neki, egyszerre úgy érezte, már nem is fontos számára ez a találkozás. Tudta, hol van otthon, visszament a szüleihez.*

⁷ EERENBEEMT – HEUSDEN: *i. m.*

⁸ BÖSZÖRMÉNYI-NAGY – KRASNER: *i. m.*

A másik páciensem, egy húszas évei elején járó, gyermekkorában örökbefogadott lány pszichés tünetei árulkodtak származásáról. Úgy érezte, őt kölcsönös rajongással szerető szüleit megbántaná, ha születési családja felől érdeklődne. Egyre súlyosbodó tünetei jelezték a kérdés súlyát, s mikor nyíltan lehetett gondolkodni felőle, a tünetek fokozatosan elhalványultak. Teljesen akkor múltak el, mikor szülei – bár félve a találkozástól – felajánlották neki, hogy megszervezik számára a találkozást a szülőanyjával. A szülői szeretet ilyen mindent felülíró megnyilvánulása azonban el is döntötte a kérdést, a találkozóra innentől nem volt szükség. Páciensem azt mondta, ennél jobban őt úgy sem fogja szeretni senki, mint a szülei, akik érte még azzal a félelemmel is szembenéztek, hogy elveszíthetik. Ugyanez a fiatal nő pár hónap múlva önálló életet akart kezdeni párjával, s kétségbeesve kerestek fel azzal, hogy a szülőktől elköltözve, önálló, új lakásukban szaporodtak a veszekedések, konfliktusok, melyeket páciensem provokált. Maga számára is egyre elviselhetlenebbé vált kritikussága, melynek gyökere abban a tudattalan fantáziában rejtőzött, hogy ha sikerül elmarnia maga mellől a férfit, akkor visszaköltözhet szüleihez. Nagyon félt, hogy a párkapcsolat megtépázza a szeretetköteléket közte és szülei közt, s így nem tudja meghálálni nekik azt a temérdek törődést, amit tőlük kapott.

A vertikális és horizontális lojalitás között talán az a legerőteljesebb különbség, hogy utóbbi reverzibilis: barátságainkat, szerelmeinket változtathatjuk. Horizontális kapcsolatainkat alapvetően saját választásaink határozzák meg. Hogy mennyire választunk (vagy éppen nem választunk) szabadon, az azonban jócskán függ a származási családjunkat domináló, vertikális lojalitáskötelékektől. Bár alapvetően tudattalan dinamika mozgatja, sokan azért nem alapítanak új családot, azért nem köteleződnek el tartósan, hogy ezáltal pszichológiailag (és gyakran fizikailag) mindig szüleik rendelkezésére állhassanak. A vertikális lojalitás annyira erős, hogy megakadályozza a bizalomteli elköteleződést, a horizontális lojalitás kialakulását. A vertikális és horizontális lojalitás kapcsolata szépen kirajzolódik abban, hogy például az ifjú pár hol és kinél tölti a karácsonyt. Szabad-e kettesben ünnepelniük vagy valamelyik származási család elvárja, hogy szenteste náluk legyenek. E téren gyakran „verseny” alakul ki a származási családok között. De ennél sokkal apróbb dolgokban is tetten érhető a lojalitáskonfliktus: melyik család ízvilága dominál az étkezéseknél, kinek az ízlése szerint főzünk, tálalunk (Magyarországon ilyen aprónak tűnő, mégis messze mutató kérdés, hogy a húslevesből a húst és a zöldségeket a leves

előtt, után vagy a levesben esszük-e meg), az „anyám ezt nem így szokta főzni” mondatban rejlő többletjelentésről már nem is beszélve.

A vetrikális és horizontális lojalitás többszintű konfliktusa a következő – családterápiás gyakorlatomból származó – történetben szépen nyomon követhető. *Fiatal férfi páciensem szorosan kötődő, sváb családban nőtt fel. A történelem viharaiiban megtépzott (kitelepitések, meg- és elhurcolások) család tudattalan transzgenerációs üzenete az volt: aki messze megy, azt elveszítjük a család számára, az meghal. A fiatal férfi első kapcsolati próbálkozása során egy másik városban kezdett udvarolni. Bár a földrajzi távolság nem volt jelentős, mégis egyre távolibbnak érezte a családját, így szakított a lánnyal. Ezt követően egyre mélyebb depresszióba zuhant, maga számára is megmagyarázhatatlan indulatot és dühöt érzett addig szeretett anyja iránt. Kétségbeesésében önkasztással próbált véget vetni az életének. Szerencsére ez nem egy befejezett szuicidium volt, így a fizikai felépülést követően megkezdődhetett a családterápia, mely a páciens büntudatmentes távolodására fókuszált. Ehhez azonban meg kellett érteni a származási család lojalitáskötelékeit is, s azt is, hogy az évtizedeken-évszázadokon át a túlélést szolgáló családi üzenet (ne menj messzire sem fizikailag, sem érzelmileg) a 21. század elejére maladaptívra vált. A lojalitáskötelékek tisztázása eredményeként a fiatalember ma már egy másik országban dolgozik (depresszióának természetesen nyoma sincs), s távozása benne sem kelt már büntudatot, s a család sem értékeli, értelmezi illojalitásnak a választását.*

Nem véletlen, hogy a példa a kamaszkor és a felnőttkor határán egyensúlyozó életszakasz problémájából származik. Ez az időszak hangsúlyosan (időnként hangosan) hívja elő az adok-kapok egyensúlyának és a lojalitáskötelékeknek a kérdését és konfliktusait. Az egyéni autonómia nem érhető el a mások érdekeinek őszinte tisztelete nélkül. A lojalitás alapvető erő az egyén fejlődésében, hisz a kontextuális terápia értelmezési keretei szerint az ember akkor válik autonómmá, ha számot vet a lojalitáskötelékekkel, és az ezekről való tudását felhasználja sorsa alakításában.

A cél, hogy egyensúlyban tartsuk régi és új lojalitáskötelékeinket, és hogy szabadon alakíthassunk ki új kapcsolatokat, amelyek új elvárásokat és kötelezettségeket hordoznak. Ezek az egyensúlyi változások a következő életszakaszokban bírnak kiemelt jelentőséggel: születés, növekedés, felnőttiség, partnerkapcsolat-házasság, szülőség, nagyszülőség, szülők elvesztése, halála.

Úgy gondolom – bár néven nem neveztem –, az olvasó számára a sorok közt megjelent a bizalom fogalma, ami minden jól működő kapcsolat alapja. Mindannyiunk szükséglete, hogy bízni tudjunk, ám nem jó akkor bízni egy kapcsolatban, ha az nem megbízható. Ahhoz, hogy az ember feladja eredeti családja kötelekeinek kizárólagosságát, és képes legyen új kapcsolatok felé nyitni, elköteleződni szerelmekben, barátságokban, alapvetően bizalomra van szüksége, s ebből alakulhatnak új jogok (jogosultságok), kötelességek és elvárások.⁹

⁹ EERENBEEMT – HEUSDEN: *i. m.*

Amaryl Árkovits: Ein jeder hat eine Familie

Diese scheinbar einfache und alltägliche Behauptung hat abhängig von seinem Kontext eine bedeutende konnotative Bedeutung, und ermöglicht viele Assoziationen.

Als Psychiater und Familientherapeut gehe ich an die Frage der Familie und der Aufrechterhaltbarkeit von einer Transgenerationsperspektive heran. Iván Böszörményi-Nagy, der Gründer der kontextuellen Familientherapie hat die ethische Perspektive und ontische Dimension der Beziehungen als Erster konzipiert. Der Kontext beinhaltet in dieser Auffassung die vorhandenen Ressourcen der Teilnehmer der Beziehung.

Eine Herkunftsfamilie hat ein jeder, auch der, dessen Genealogie nicht bekannt ist. Die transgenerationelle Botschaften, Beziehungsmuster, die Legenden in der Familie, die Mythen, Fantasien, das familiäre Erbe, aber auch die familiäre Last unserer Ahnen beeinflussen unsere Alltage, sie determinieren unsere Entscheidungen und Wahlen.

Eine leicht zu erkennende Tatsache ist, dass die interaktionellen Muster der nuklearen Familien auch in den Herkunftsfamilien der Eltern zu finden sind.

Das in dem Abstrakt erwähnte familiäre Hauptbuch bedeutet die Berechnung und Registrierung des ethischen Gleichgewichtes der Verdienste und Schulden, die sich auf beiden Seiten der Beziehung aufhäufen. Das ist eine Buchung, die mehrere Generationen umfasst, und sie enthält Daten darüber, wer von wem und was bekommen hat, und – im psychologischen Sinne – wer wem was schuldig ist.

Die Loyalität ist in dieser Hinsicht ein triadischer Begriff, sie bedeutet viel mehr als eine emotionale Bindung, sie hat ja die Wahl in sich: gegenüber wem soll ich mich loyal verhalten? So wohnt der Loyalität auch inne, dass man die emotionale Bindung wählt. Das erscheint auch in dem Loyalitätskonflikt, wo sich die horizontalen (die sich aus unseren Entscheidungen ergeben) und vertikalen (die sich aus unserer Herkunft ergeben) Loyalitäten miteinander konkurrieren.

Unsere vertikalen Loyalitäten ergeben sich aus den Banden des Blutes, sie werden grundsätzlich von unserer Herkunft und von der Beziehung zu unserer Herkunftsfamilie determiniert. Die gemeinsamen Loyalitätswurzeln und das von den früheren Generationen aufgehäufte Erbe bilden eine Bindung zwischen den Menschen, die nicht ersetzt werden kann.

Der vielleicht markanteste Unterschied zwischen der vertikalen und der horizontalen Loyalität ist, dass der zweite reversibel ist: unsere Lieben und

Freundschaften können wir auch verwechseln. Unsere horizontalen Beziehungen werden grundsätzlich von unseren eigenen Entscheidungen bestimmt. Inwiefern wir uns frei oder nicht frei entscheiden (oder eben nicht entscheiden), hängt aber in großem Ausmaß von den vertikalen Loyalitätsverbindungen, die in unserer Familie dominieren. Obwohl das von einer Dynamik aus dem Unterbewusstsein bewegt wird, gründen viele keine Familie, und verpflichten sich nicht langfristig, damit sie ihren Eltern psychologisch (und oft auch physisch) jederzeit zur Verfügung stehen können. Die vertikale Loyalität ist so stark, dass sie das vertrauensvolle „sich verpflichten“, die Herausbildung der horizontalen Loyalität verhindert. Die Loyalität ist in der Entwicklung der Einzelperson eine grundlegende Kraft, da der Mensch nach der Auffassung der kontextualen Therapie erst dann autonom wird, wenn er seinen Loyalitätsverbindungen Rechnung trägt, und dieses Wissen bei der Gestaltung seines Schicksals verwendet. Das Ziel ist, unsere neuen und alten Loyalitätsverbindungen in Gleichgewicht zu halten, und neue Beziehungen, die auch neue Erwartungen und Pflichten mit sich bringen frei zu schließen und sie frei zu gestalten. Diese Veränderungen des Gleichgewichtes sind in den nächsten Lebensphasen von sehr großer Bedeutung: Geburt, Wachsen, Erwachsen werden, Partnerbeziehung-Ehe, Eltern, Großeltern werden, der Verlust der Eltern. Der Grund jeder gut funktionierenden Beziehung ist das Vertrauen. Wir alle haben das Bedürfnis, jemandem vertrauen zu können, aber es ist nicht gut, wenn wir zu einer Beziehung Vertrauen haben, die nicht vertrauenswürdig ist. Man braucht grundlegend Vertrauen - woraus sich neue Rechte (Berechtigungen), Pflichten und Erwartungen ergeben können - um die Ausschließlichkeit der Bindungen seiner ursprünglichen Familie aufgeben, und sich neuen Beziehungen erschließen, sich in Freundschaft und Liebe verpflichten zu können.

A Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola gondozásában eddig
megjelent kiadványok:

Dobos László: Kateketikai szöveggyűjtemény. Pécs, 2005.

Radó Bálint: (VI.) I. Jakab király politikai teológiája. Pécs, 2005.

A Pécsi Egyházmegye a 17–18. században. Pécs, 2005.

A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai. Pécs, 2006.

Az 1945 utáni magyar katolikus egyháztörténet új
megközelítései. Pécs, 2007.

Ecclesia semper reformanda et renovanda.

Katus László egyháztörténeti tanulmányai és cikkei. Pécs,
2007.

Visitatio canonica Dioecesis Quinqueecclesiensis 1738–1742.
Pécs, 2009.

Varga Szabolcs: Irem kertje.

Pécs története a hódoltság korában (1526–1686). Pécs, 2009.

Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon. Pécs, 2009.

Für eine Kultur des Lebens. Pécs, 2012.

Kovács Gusztáv: A páciens neve: Doktor House. A sorozat a
bioetika tükrében. Pécs, 2010.

A 20. századi egyház- és társadalomtörténet metszéspontjai.
Pécs, 2012.

„Íme, kiment a magvető vetni” – Kateketikai tanulmányok.
Pécs, 2012.

Baranya és Tolna vármegye plébániáinak összeírása 1733. Pécs,
2013.